

Političke
PERSPEKTIVE

Vol. 6, No. 3
(2016)

POLITIČKE PERSPEKTIVE
časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamjenik urednice),
Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević,
Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu
i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Lidija Kos-Stanišić, dekanica, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura),
Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизacija y публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2016, br. 3 –
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Žarko Paić

WALTER BENJAMIN I MISTIKA BOŽANSKOGA NASILJA:
PRAVEDNOST VS. SLOBODA?

7

Srđan Mladenov Jovanović

LAUGHTER AS RESISTANCE:
THE RISE OF POLITICAL SATIRE IN CROATIA AND SERBIA

33

Sabina Haverić

DIVIDE AND RULE: ECONOMIC VOTING IN ETHNICALLY DIVIDED
SOCIETIES – THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

49

[PRIJEVODI]

Wolfgang Merkel

KOZMOPOLITIZAM PROTIV KOMUNITARIZMA: NOVI SUKOB U
EUROPSKIM DEMOKRACIJAMA (PREV. VIŠESLAV RAOS)

71

[PRIKAZI I RECENZIJE]

Marko Simendić

LUKA RIBAREVIĆ, HOBBSOV MOMENT: RAĐANJE DRŽAVE

89

Bruno Martić

ILIJA VUJAČIĆ I BOJAN VRANIĆ (UREDNICI),

URUŠAVANJE ILI SLOM DEMOKRATIJE?

95

Bojan Delević

GIACOMO D'ALISA, FEDERICO DEMARIA, GIORGOS KALLIS (UR.)

ODRAST – POJMOVNIK ZA NOVU ERU

105

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

107

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

109

ČLANCI I STUDIJE

WALTER BENJAMIN I MISTIKA BOŽANSKOGA NASILJA: PRAVEDNOST VS. SLOBODA?

Žarko Paić
Sveučilište u Zagrebu

SAŽETAK

Autor se u ovoj studiji o Benjaminovome političkome mišljenju, s obzirom na njegove spise o nasilju, pravu, pravednosti i državi iz 1920-ih godina, posebno bavi analizom spornog pojma „božansko nasilje”. Pojam je krajem 20. stoljeća i još više danas postao iznimno teoretski komentiran, i to ponajprije zaslugom predstavnika tzv. postfundacionalističkoga obrata u filozofiji politike i političkome mišljenju kao što su Derrida, Nancy, Agamben, Critchley i drugi. Budući da se Benjaminovo mišljenje političkoga izravno i neizravno odnosi na teorije suverenosti i moći Carla Schmitta te na anarhističku kritiku države, u ovom se radu iscrpno tematizira kako je u suvremenom kontekstu promijenjene uloge države i društva u globalnome poretu korporativnog informacijskoga kapitalizma pitanje subjekta otpora i kritike „sustavnoga nasilja” države postalo zastarjelo. Čitava se novost i lucidnost Benjaminove mesijansko-političke kritike autoritarne države i njezinih mehanizama izvršenja moći otuda može razumjeti kao kritika sustavnoga nasilja države u ontologijskome značenju kao sredstva/svrhe politike izvan njezine klasične antičke izvedivosti u kategorijama slobode i pravednosti. Nije stoga slučajno da se pravednost, koja ima svoje podrijetlo u židovskoj eshatologiji, postavlja ispred slobode i to očito danas u doba ideologijsko-političke krize legitimnosti liberalne države postaje pitanjem razloga zašto se ideje o vladavini „ljudskih prava”, „pravne države” i „normativizma prava” nužno sučeljavaju sa zahtjevima za „stanjem iznimke” i „izvanrednim stanjem”. Benjamin se, dakle, pojavljuje uz Schmitta, ali na posve drugi način, prethodnikom jedne nove „političke teologije” koja se odvija u logici inkluzivne isključenosti subjekta moderne politike („narod”) u demokratskim procesima oblikovanja nove moći s onu stranu države i društva.

KLJUČNE RIJEČI: Walter Benjamin, božansko nasilje, pravednost, sloboda, postfundacionalistički obrat, država, korporativni kapitalizam, moć

UVOD

Godine 1921. Walter Benjamin objavio je raspravu koja zaokružuje njegov „okret k političkome” nakon filozofijskih spisa i tekstova o estetici, teoriji umjetnosti i njemačkome baroku. Nakon dva fragmenta u kojima se mesijanstvo i politika međusobno ne isključuju, *Teologijsko-političkoga fragmenta* i *Kapitalizma kao religije*, bilo je samorazumljivo da se razlikovanje političkoga od politike može izvesti u drugome smjeru u odnosu na „političku teologiju” Carla Schmitta. Taj se smjer ponajprije kreće u dihotomijama i antinomijama prava i nasilja. Bit će zanimljivo pokazati kantijanske izvore ovoga mišljenja. Uostalom, u ranoga Benjamina, a to izričito vrijedi i za njegovo kasno mišljenje, strategija se argumentacije uvijek odvija u nekoj vrsti dvojnosti metafizičkih stavova. Suprotnosti i opreke se ne pomiruju u nekoj vrsti (ne)dijalektičke sinteze. Umjesto toga, logika *tertium datur* ima svoje rješenje u krugu proboja između dva podjednako čvrsta sklopa ideja. U ovome slučaju, političko nije tek put rješenja jedne aporije bez mogućnosti utemeljenja. Kao što je to pokazao Schmitt u svojem spisu *Pojam političkoga* (*Der Begriff des politischen*), način emancipacije političkoga od svih drugih područja modernoga života, poput ekonomije, tehnike, morala, znanosti, kulture, zahtijeva put radikalne kontingencije slobode djelovanja. A to nužno ne iziskuje redukciju drugih područja na političko. U svakom se slučaju paradoks političkoga sastoji u tome što je za Schmitta riječ o djelovanju države naspram društva, a ne obratno. Mistika države određuje autoritet suverenosti, dok se u Benjamina očigledno rješenje skriva u obratu ove sheme Schmittova „okazionalnoga decizionizma”, kako ga je nazvao Karl Löwith (Paić 2015a, 84–104).

No, ono što je od posebne važnosti u tom sporu i dijalogu s teoretičarem kontingencije političkoga u uspostavi „izvanrednoga stanja” jest ponajprije pitanje o legitimnosti onoga koji uspostavlja poredak. S onu stranu ustavne monarhije ili republike u liberalnoj demokraciji proteže se djelovanje suverena. Ako je ta glasovita odredba da je suveren onaj koji prekida s formom vladavine koja je pravno-politički određena trodiobom vlasti u modernim demokracijama *credo* svih daljnjih problema s odnosom političkoga i politike, tada se, nasuprot Schmitta, mora razgraničiti tip vladavine da ne bi skrenuo u „izvanredno stanje” ili se mora na osnovu iste postavke razviti drugi smjer mišljenja. Budimo izravni: Benjamin je od samoga početka političko mislio u razlici spram nihilizma moderne politike. Ta vrsta mesijanstva imala je različite figure: od Marxa i Sorela do Nietzschea i Schmitta. No, njegova se „politička teologija” u bitnome smislu kao i Schmittova, samo s drugim predznakom, orijentira oko kretanja u krugu metafizičkoga okvira mišljenja političkoga. Posrijedi je najava novoga događaja radikalne promjene stanja stvari u konstelaciji kapitalizma i krize liberalne demokracije 1920-ih godina i politike kao legitimne sile provođenja zakona u

formi monopola države nad sredstvima nasilja. Sve to vodi do zaključka da Benjamin u svojem „mističnome anarhizmu” nastoji razumjeti vlastite paradokse i aporije političkoga djelovanja u neposrednoj sadašnjosti, kao i u budućnosti (Critchley 2012, 213–221). Utoliko se rasprava *Uz kritiku nasilja* (*Zur Kritik der Gewalt*) pojavljuje navlastitim prilogom razračunavanja s filozofijom politike i prava koja ideje prirodnoga prava s početka novoga vijeka pokušava dovesti u svezu s pozitivnim pravom moderne ustavne države. U krizi njezine legitimnosti postaje sve upitno, pa tako i pitanje odnosa spram općega štrajka radnika, smrtne kazne i legitimnosti uporabe nasilja u cilju uspostavljanja pravednog političkoga poretka (Derrida 2002, Benjamin A. i Osborne 1994, Agamben 2005). Tekst je zagonetno složena izvedba u argumentaciji razloga za pozivom na „radikalnu destrukciju pravnoga poretka” (Hanssen 2000, 23).

Što je u tumačenju „okreta k političkome” s obzirom na raspravu *Uz kritiku nasilja* (*Zur Kritik der Gewalt*) prijeporno jest višeznačnost njemačke riječi *Gewalt*. Naime, značenje je riječi istodobno sila, nasilje, moć, suverenost i vladavina. Očigledno da se radi o riječi koja postaje značenjski „moćnom” u odnosu spram neke konstelacije snaga. U svezi s pojmom djelovanja u aktivnoj moći promjene nekog stanja bitka, *Gewalt* kao imenica djeluje glagolski tako što označava postajanje nečim drugim. Utoliko se prijelaz iz jednoga oblika u drugi ovdje određuje logikom uporabe. Sila je uvjet mogućnosti nasilja. I to ne tek u moralno-političkome smislu. Kada postoji sklop sila u društvu i državi koje se politički rabe kao sredstva ili aparati nasilja, tada je u moderno doba u prijelazu iz apsolutne suverenosti u vladavinu nacija-država kao ustavne monarhije, republike ili autoritarne države uvijek riječ o provedbi, izvedbi i uporabi nasilja u dvostrukome značenju: (a) zbog uspostave poretka kao legalnoga sustava državne moći i društvenoga ustroja ekonomije i politike ugrožene izvana ili iznutra; (b) zbog provedbe nekog cilja koji nadilazi granice legitimne moći aktualnog političkoga poretka. Utoliko se, dakle, prijevod ove Benjaminove rasprave mora već u naslovu osigurati od mogućeg nesporeduma. Postoji unutarnja sveza i odnos sile kao suverene moći i nasilja kao sredstva ili instrumenta izvršenja te i takve sile pod uvjetom da se moć rabi legitimno ili nelegitimno. U svakom slučaju, možemo govoriti o ontologiji sile u modernome političkome poretku i metafizici nasilja kojim se sila pojavljuje u formi nasilnog očuvanja ili, pak, rušenja postojećeg državnoga poretka. Na samome početku rasprave Benjamin zato i ustvrđuje:

Zadaća kritike nasilja može se opisati kao prikazivanje odnosa nasilja spram prava i pravednosti. Jer nasilje u pravom smislu riječi postaje na ovaj ili onaj način aktivnim uzrokom tek kada ulazi u običajnosne odnose. Sferu ovih odnosa označavaju pojmovi prava i pravednosti (Benjamin, W. 1991, 179).

Što ovdje znači „kritika nasilja” i zašto je Benjamin već unaprijed kantovski uvjeren da je potrebno krenuti u razumijevanje odnosa sile i nasilja tako što se ti pojmovi mogu jedino raščlaniti ukoliko su postavljeni u odnos s pojmovnim parom prava i pravednosti? Ako je sila analogna djelovanju prava, a nasilje u svojem posljednjem cilju i svrsi (*télos*) može biti ili ne mora (?) istoznačno s pravednošću, tada je jasno da nije problem u ontologiji sile u modernome društvu, nego u metafizici nasilja. No, odnos ipak nije recipročan i simetričan. Pravo ne proizlazi samo iz sebe. Ono nije u tom smislu autonomno. Pravo je uvijek rezultat nečega što ga uopće omogućuje. To je ili ideja pravednosti koja se mora ozbiljiti u običajnosnim odnosima, od kojih je moralnost tek jedan pol, a političko drugi, ili se, pak, radi o tome da se pravo pojavljuje nakon što je nasilje rezultiralo pokoravanjem protivnika i tako dospjelo do stanja koje nazivamo legalnošću. Djelovanje prava uvijek ima u sebi stoga elemente jedne sile kojoj se subjekt izvršenja pravnih odluka pokorava ili suprotstavlja. Pravednost predstavlja, dakle, uvjet mogućnosti prava, ali samo pod pretpostavkom da je pravo u formi zakona postalo moralno-političkom obvezom koja se iz sfere izvanjskoga djelovanja putem prisile pojavljuje unutarnjom dužnošću. Ovo je prikaz odnosa prava i pravednosti u odnosu na silu i nasilje s kantovskoga stajališta umne općenitosti moralnoga zakona. U tome se povezuje kategorički imperativ s mogućnošću učinka pravne norme. Što leži u temelju ove prosvjetiteljske ideje usavršavanja ljudske moralnosti nije stoga pozitivno pravo u sadašnjosti, već svrsishodno djelovanje norme u budućnosti.

Ipak, čemu i zašto „kritika nasilja”? Pojam nije samorazumljiv. Štoviše, kritika koju ovdje Benjamin neprestano rabi na kraju će se pokazati prijeponom, budući da će, da anticipiramo zaključke rasprave, pojam „božanskoga nasilja” postati posljednjim neutemeljenim načinom izvršenja pravednosti i to s onu stranu pravnoga poretka države koja se zasniva na ideji moderne suverenosti naroda. Kritika se mora izvesti iz potrebe za umnim i običajnosnim razlozima uspostavljanja jednoga poretka koji mesijansko djelovanje ima za svoj *credo* u nihilizmu svjetske politike, kako to Benjamin kaže na kraju *Teologijsko-političkoga fragmenta*. Kritika nasilja ne može biti kritikom sile ako se pravo mora upravo silom uspostaviti da bi funkcionirao pravni poredak. Otuda kaznene sankcije nisu posljedica pravnoga izvršenja nekoga zakona koji donosi država. Njihova je funkcija da strahom od kazne pridonesu poslušnosti izvršenja prava. Pritom se polazi od toga da se ideja pravednosti ipak pojavljuje kao metafizička norma, a ne kao pozitivno stanje stvari. Benjamin se, međutim, već na početku rasprave odlučuje suprotstaviti dva načela mišljenja prava i pravednosti, a otuda i dva moguća pristupa dijalektici sile i nasilja kao sredstva za neku drugu svrhu. Ne može se uopće očekivati da bi sila i nasilje mogli biti svrhom etičko-političke dimenzije ljudskoga djelovanja. Rasprava se u

tom pogledu naslanja na velike teorije prava i politike iz novovjekovlja od Spinoze i njegove *Teologijsko-političke rasprave* do Kanta. Bez obzira što ga se ne spominje niti riječju, u pozadini je prisutna teorija o „izvanrednome stanju” Carla Schmitta, budući da se „božansko nasilje”, iako formalno pojam potječe od Sorela i njegova borbenoga anarho-sindikalizma, usmjerava na ideju suverenosti nacije-države. O tome je Schmitt pisao i prije objavljivanja *Političke teologije* i *Pojma političkoga*.

Potreba za idejom „kritike nasilja” ne proizlazi samo iz tradicije židovskog mesijanstva. Podrijetlo joj seže mnogo više u različite socijalne utopije i anarhističko-marksističke projekte izgradnje budućega društva slobode, sreće i pravednosti. Nipošto se ne može zanijekati da je ne-nasilje u biti kršćanstva, te da su istočnjačke duhovnosti od budhizma do hinduizma uveliko određene putem tvorbe mira u ljudskome svijetu. Kozmička praznina nasuprot aktivnome načelu stvaranja svijeta, međutim, ne mogu se postaviti u središte ove rasprave koja nema kozmologijsku nakanu. Ali ima nešto bitno nepolitičko u svojem pokušaju da etičko-politički misli mjesto rascjepa između sile/nasilja i prava/pravednosti u moderno doba. Kada to imamo u vidu, onda je nužno pokazati kako Benjamin dolazi do potrebe za kritikom. I, još konkretnije, na što se ta kritika usmjerava ukoliko ne želi ostati pukom moralističkom lamentacijom o nasilju kao zlu u povijesti. Paradoksalna je situacija njegova mišljenja u tome što kantovski dovodi na vidjelo dva suprotna načela, paradigme, načina postavljanja sile/nasilja i prava/pravednosti. To su:

- (1) tradicija prirodnoga prava koja pretpostavlja postojanje Boga izvan povijesti u jamstvu za svrsishodnost ljudskoga djelovanja, pa se, shodno tome, opravdanje uporabe nasilja može razumjeti kao sredstvo za doseganje pravednih ciljeva;
- (2) pozitivno pravo koje polazi od postavke da za zakonitost djelovanja u stvarnome svijetu interesa i strasti nije dopušteno koristiti silu/nasilje u ime metafizičkih ciljeva izvan granice pravnoga poretka moderne nacije-države.

1. DVIJE PARADIGME NASILJA, PRAVA I PRAVEDNOSTI

Suprotstavljanje dviju paradigmi prava i pravednosti odgovara po analogiji razlikovanju sile i nasilja. Međutim, nije riječ nikad o recipročnosti i simetriji. U nastavku razjašnjenja ovoga sklopa Benjamin pokazuje da prirodno pravo (*Naturrecht*) obuhvaća apsolutnost ciljeva, dok pozitivno pravo smjera ka kontingentnim ciljevima. Obje se paradigme, pak, odnose na ono što Kant u svojim analizama metafizike običajnosti (*Sittlichkeit*) izvodi iz opreke vladavine transcendentnoga Zakona i svijeta empirijskih pojava. Nemoguće je stoga da bi neko zakonodavstvo modernih nacija-država moglo tolerirati nasilje provedeno u ime Boga, revolucije,

mistike Aliena ili Omega-točke posthumanoga stanja. Ono je postavljeno tako da formalno samo sebe ograničava u odnosu na moralne, političke i metafizičke stavove. To čini na taj način da pozitivno određuje vladavinu prava unutar horizonta ustavne države (*Rechtsstaat*). Već je iz ovoga razvidno da se Benjamin kreće unutar okvira zapadnjačke tradicije liberalne demokracije, s tom razlikom što će u tekstu rasprave izložiti jednu krajnje neoperabilnu mesijansku politiku događaja koja je bliska anarhizmu i ideji socijalno-političkoga obrata. No, teško bi bilo iz nje izvesti bilo kakvu konkretnu politiku. Stoga je za razumijevanje spisa *Uz kritiku nasilja* možda jedino ispravno izbjeći sve moguće izravne sveze s aktualnim političkim ideologijama 20. stoljeća, iako je njegovo razračunavanje s nacizmom kao estetizacijom politike već početkom 1930-ih godina postalo neotklonjivom pozadinom kritičkoga odnosa spram zbilje. Što se zbiva kada sučelimo prirodno i pozitivno pravo s obzirom na pitanje o nasilju u etičko-političkome smislu? Ništa drugo negoli to da je time ugrožena ideja pravednosti. Ako ona postaje uvjetom mogućnosti prava kao prirodnoga i pozitivnoga nasilje koje iz nje proizlazi može biti samo „božanske” naravi. Nije, dakle, prirodno pravo o-sebi (*an-sich*) vječno i nepromjenljivo zato što pripada nečemu izvan profanoga poretka svijeta. Ono se upisuje u pozitivnost zakonodavstva modernih nacija-država kao kantovski govoreći regulativna ideja. Ipak, nešto je u svemu tome uistinu zaprepašujuće. Zbog toga Benjamin s pravom upućuje na to da je prirodno pravo u tradiciji teorije države početak mogućeg čudovišnoga obrata ili instrumentalizacije sredstva u lažne ciljeve:

U primjeni nasilnoga sredstva u opravdane svrhe prirodno pravo ne vidi nikakav problem, kao što čovjek isto tako ne nalazi nikakav problem u 'pravu' na kretanje vlastita tijela spram željenoga cilja. Prema tom nazoru (koji je poslužio kao ideologijski temelj za terorizam u Francuskoj revoluciji), nasilje je proizvod prirode, takoreći sirovina, čija uporaba je izvan svake dvojbe, osim ako se zloupotrebljava u neopravdane svrhe (Benjamin, W. 1991, 180).

Osuda terorizma iz kritike nasilja nije u tome tek Benjaminov doprinos kritici revolucionarnoga zastranjenja koje počinje 1789. godine i obilježava modernost kao njezina tamna sjena. Na sličan način će Hannah Arendt pokazati u svojoj raspravi o odnosu moći i nasilja kako je problem žrtvovanja slobode u republikanskome značenju liberalne tradicije doveo do klice totalitarnih tendencija u Termidoru. Za nju nasilje uvijek ima instrumentalno značenje (Arendt 1970). U tome postoji razlika u stavovima između nje i Benjamina. Ono što Benjamin vidi kao temeljni problem u mogućnosti da se terorizam pojavi kao zlouporaba svrha prirodnoga prava na pravo i pravednost u političkoj zajednici jednakih i slobodnih, Arendt radikalizira do te mjere da vidi početak totalitarnoga duha u izvorno

revolucionarnome zanosu uspostave republikanskoga poretka. Ovo je još zanimljivije jer se radi o njezinoj kritici Rousseauova pojma „društvenoga ugovora”, kojim se najavljuje dolazak autoritarne države kao jamstva zaštite javnoga dobra zajednice. Time se pojedinac postavlja u podređen položaj naspram autoriteta države. A to znači da se sredstvo za ozbiljenje pravednih ciljeva preobražava u metodu. Korak do legitimne uporabe terora, paradoksalno, kao zaštite revolucije od „unutarnjih i vanjskih neprijatelja” podastrijet je u Termidoru kao predigri za ono što će postati praksom u totalitarnome poretku staljinizma (Arendt 1963, 155–156).

Razlikovanje između dviju paradigmi sile i nasilja, metafizičkih izvora prirodnoga prava i pozitivnoga prava kao zakonodavne prakse zaštite političkoga poretka modernoga doba (monarhije, republike, ustavne države autoritarnoga tipa) za Benjamina se svodi na središnju opreku između stvaranja prava i zaštite pravnoga poretka. Nasilje izvedeno iz prirodnoga prava je „fundamentalističko”, a ono koje proizlazi iz pozitivnoga prava može se nazvati nasiljem već uspostavljene države kao aparata moći.¹ U prvome je slučaju posrijedi čin utemeljenja, kao što je to, primjerice, američka Deklaracija o nezavisnosti. Tim se činom uspostavlja moderna država nastala nasiljem pravednoga rata za nezavisnost. Utoliko je podrijetlo moderne ustavne države u revolucionarnome utemeljenju ideje pravednosti kroz demokratsku proceduru pozitivnoga prava. Samo u odnosu na zbiljsko stanje „fundamentalističko” nasilje s podrijetlom u metafizičkim izvorima politike može imati svoje opravdanje. Inače je prepušteno mistici etičko-političkoga stanja bez države, pa se nužno zaogrće religioznim diskursom. To je jedan od preostataka religiozne retorike američkih predsjednika još od Lincolna. Zato u tome valja vidjeti svezu sekularnoga mesijanstva i eshatologije protestantskoga kršćanstva (Critchley 2012, 67–81).

Dvije su paradigme nasilja očigledno za Benjamina i dvije paradigme moći u etičko-političkome značenju. Pritom treba učiniti konceptualnu razliku. Prvo je nasilje uvijek ono koje pripada odlučnosti u uspostavljanju države. Na taj se način političko pokazuje utemeljujućim činom „novoga”. Događaj stvaranja nečega što je prvotno i izvorno u smislu *arché* ima poli-

1 Benjamin naziva ovo prvo nasilje nasiljem koje ozakonjuje poredak (*rechtsetzende Gewalt*), a drugo je nasilje koje održava poredak (*rechtserhaltende Gewalt*). U oba slučaja radi se o povezanosti i odnosu. Ne može se pravno utemeljiti poredak države koja nastaje iz čina revolucije ili građanskoga rata ako istodobno to utemeljujuće nasilje nije i početak „normalizacije” u ideji vladavine prava. Pritom se u argumentaciji ove rasprave ne izvode pravno-političke posljedice stanja neprava i pravnoga stanja u specifičnosti diskursa filozofije prava i države od Hegela do Schmitta i Kelsena, primjerice. Nema nigdje jasne odredbe o tipu države i prava u kojem se odvija ova dijalektika utemeljenja i stabilnosti poretka. Utoliko su u pravu mnogi tumači Benjaminova „okreta k političkome” koji naglašavaju ontologijsko-metafizičko podrijetlo njegovih postavki, a isključuju mogućnosti izvedbe neke konkretne politike koja bi se otuda mogla izvesti. (Benjamin, W. 1991, 198, Baumann 2014, 273–298)

tičko značenje bestemeljnosti slobode. Pravednost se, međutim, mora izvesti iz nečega što nije bestemeljno, što se u svojoj uzvišenosti pokazuje kao svrha svekolika postojanja zajednice, pa samo utoliko ima božanski karakter. Ovdje se treba ograditi od teologijskoga nauka o okazionalizmu drugim sredstvima. Bog ne intervenira u povijest političkih revolucija i građanskih ratova iz borbe za prestiž ili ubijanja dosade poput olimpskih bogova u Homerovoj *Ilijadi*. Bez pravednosti ni sloboda ne može očuvati egzistencijalnu mogućnost da podaruje bit čovjeku. Čudovišni početak zajednice nosi sa sobom za Benjamina nešto ipak bitno drukčije od religiozne ekstaze eshatologije židovsko-kršćanskih izvora. To je onaj trag mesijanskoga bez subjekta, ono što izmiče svakoj daljnjoj tematizaciji. Razlog leži u tome što područje mesijanskoga prebiva u mistici događaja. Kada nešto nastaje u srazu s otporom koji dolazi iz sfere već uvijek nepravedno postavljenoga „gologa života” tada se susrećemo s paradoksom „nenasilnoga nasilja”. O čemu se tu radi? Ponajprije, Benjamin je jasno pokazao na tragu ranoga Hegela da je pravo rezultat (političkoga) nasilja. Iako se nigdje ne izvodi podrijetlo ove postavke, ona je nesumnjivo hegelovska. U raspravi *O znanstvenome načinu razmatranja prirodnoga prava* (*Über die wissenschaftlichen Begandlungsarten des Naturrechts*) Hegel je uvjerljivo pokazao kako je nauk o prirodnome pravu početak „racionaliziranja norme”. Rat i političke revolucije novoga vijeka utemeljuju ideju prirodnoga prava kao prava na državu i politički poredak koji će štititi temeljne ideje slobode, jednakosti i pravednosti. No, budući da pravo nije pitanje tek racionalnoga diskursa sudionika u javnosti, nego ozakonjenja prava koje proizlazi iz rata i prisvajanja pobjede nad tuđim tijelom u simboličkome i realnome smislu, tada je samoizvjesno da političko ne prethodi tek politici, nego svakom pravnome činu utemeljenja pozitivnoga prava (Hegel 1974, 103–1999).

Uostalom, u raspravi Benjamin vrlo iscrpno radi oko razlikovanja ratnoga prava i prava koje pripada užoj sferi građanskoga društva u modernome sustavu potreba. Kao što je rani Marx u kritici Hegelova državnoga prava razvio ideju o kritici čitavoga sustava političke konstitucije zajednice polazeći od proturječja kojim se pokazuje ideja građanskoga društva izvedena iz liberalnoga shvaćanja pojedinca unutar nacionalne (kapitalističke) ekonomije, tako je i Benjamin svoju ontologijsko-metafizičku kritiku nasilja izveo polazeći od drukčijeg razumijevanja samoga sustava u kojem se sudaraju dvije paradigme nasilja. No, njegov je obrat već u tome što je sukob između pojmova utemeljenja i pozitivnoga ozakonjenja prava države da provodi monopol nasilja nad građanima u slučaju povrede interesa moći onih koji predstavljaju ne samo stupove društva, nego ponajprije poluge države, doveo do aporetične i utoliko nemoguće situacije. Ako se, naime, nasilje nastalo iz logike prirodnoga prava više ne suprot-

stavlja nasilju pozitivnoga prava, što smo dobili? Ono treće kao lažnu sintezu dvojega. Tada ono iskonsko postaje pseudoiskonskim, a ono izvedeno potrebuje neprestano pomoć božanskoga u vlastitoj nemogućnosti da ostvari univerzalnu pravednost. Sinteza završava kao novi dualizam, ali sada sa zamijenjenim mjestima. Zakoni se države više ne pozivaju na Boga, nego na prazno mjesto svetoga bez njegove mogućnosti vladavine. Rješenje koje je ponudio Benjamin u ovome spisu uistinu je problematično iz nekoliko razloga. Postoje dvije vrste nasilja. Prvo je ono koje ima monopol nad državom u provedbi pozitivnoga zakona i poziva se na čin utemeljenja države iz teorije prirodnoga prava; drugo je ono koje se u krajnjoj nuždi pojavljuje kao „nenasilno nasilje” i ima karakter „božanskoga nasilja”. Subjekt tog čina subverzije čitavoga poretka ideologijske konstrukcije svijeta, kako bi to rekao Marx, nije nastao iz države, nego iz proturječne konstitucije društva. Radi se o proleterskoj klasi, nastaloj u doba industrijskoga rada. Utoliko se Benjaminova rasprava iz sfere ontologije-metafizike nužno postavlja i kao pitanje o smislu i svrsi mogućeg revolucionarnoga čina dokidanja/prevladavanja nasilja kao moći zasnivanja novoga poretka. Ideja o proleterskome općem štrajku postaje u ovome spisu istoznačnim fenomenom *božanskoga nasilja* (*göttliche Gewalt*). Prije no što pokažemo kako Benjamin teorijski pristupa ovome dvojstvu i aporiji između dvije vrste nasilja zasnovanoga na sporu i sukobu između paradigme prirodnoga i pozitivnoga prava, valja navesti razloge zbog čega je rješenje koje predlaže u cjelini problematično. Prvi je razlog taj što svaka anarhistička a tako i marksistička kritika nasilja pretpostavlja da je država uzrokom strukturnoga nasilja. Zato što ima monopol nad aparatom sile u pokoravanju Drugoga logici pozitivnoga prava njezina je uloga u opravdavanju instrumentalne funkcije drugoga cilja i svrhe. Takva je država uglavnom po definiciji neutralna, pa se razlika između autoritarne i liberalne države u ovome shvaćanju ne čini toliko važnom za daljnju analizu. Nema sumnje da se u Benjaminu radi o jednoj ublaženijoj verziji kritike liberalne i autoritarne države već time što uvodi u optjecaj pojmove iz političke teorije Georgesa Sorela i Carla Schmitta – *božansko nasilje* i *izvanredno stanje* (*Ausnahmezustand*). Na to je posebno ukazao Giorgio Agamben. U svojoj kritici neoliberalnoga poretka globalizirane ekonomije i neoimperijalnoga poretka kao biopolitičkoga stanja otvorio je iznova problem moći i suverenosti. Povezujući Benjaminu i Schmittu, globalnu sigurnost poretka u strahu od mreže terora izjednačio je s „izvanrednim stanjem” na planetarnoj razini. Upravo ono suspendira i neutralizira svoje vlastite izvore utemeljenja kao što su građanske slobode, politička prava, kultura (Agamben 1999, 93–101).

Međutim, država se očigledno ne može svesti na političko-pravne odnose između logike utemeljenja i prakse realnoga zakonodavstva s obzirom na pitanje o granicama uporabe nasilja u provedbi zakona. Zakon

zabranjuje. Kada se Jahve obraća Mojsiju podarujući židovskome narodu Deset zapovijedi (*Dekalog*) najuzvišenija glasi: „Ne ubij!” Dekalog je skup zakona u kojima se riječ Božja izjednačava s moći djelovanja u svakodnevnome životu. No, sloboda izbora nije ograničena ljudskim zakonima. Utoliko se arhaisko shvaćanje prava na vlastiti izbor između dobra i zla razlikuje od modernoga pristupa istome. Arhaiski čovjek zna da je kazna neizbježna ako ubije i to ga posvuda prati. Moderni je čovjek svjestan da ima mogućnost opravdanja već samim time što prosvjetiteljstvo s ukidanjem smrtno kazne postaje etičko načelo nenasilja modernih država. Pravo nije stoga pitanje strukturnoga nasilja prije nastanka države, nego pitanje načina kako se država konstituira u vlastitome odnosu spram ljudskih prava. U slučaju demokratske legitimnosti liberalno shvaćene države, koja zahtijeva minimum ovlasti u vođenju ekonomije, kako to danas naglašavaju „libertarijanci”, gotovo da je problem pravednosti iz sfere politike premješten u sfere ekonomije. Na taj se način pravednost shvaća distributivno kao što je to učinio John Rawls. Pitanje razdiobe (ne)jednakosti u socijalnome smislu čini se poput tehničkoga pitanja. No, kapitalizam čak ni u svojim najnevinijim izljevima humanitarizma ne počiva na ideji jednakosti i pravednosti, već na načelu slobode tržišnih odnosa kao uvjeta mogućnosti svake daljnje (kolektivne) jednakosti i pravednosti u trošenju dobara i usluga. Tko, dakle, misli da se država i nadalje nalazi u situaciji da provodi legitimno nasilje u ime prirodnoga prava na monopol sile taj previđa obrat koji se dogodio u 20. stoljeću. Benjamin ga je imao u vidu, što ne znači da ga je proročki navijestio. Riječ je o moći i vladavini koja se premješta u sklopove transnacionalnih korporacija i države kao novoga nadnacionalnoga carstva (SAD, Rusija, Kina, EU). Utoliko je glavni razlog problematičnosti ideje o „božanskome nasilju” kao proleterskome općem štrajku sa stajališta aktualnosti Benjamina u tome što je riječ o posvemašnjoj nemoći takvoga djelovanja. Kada izostaje revolucija u samoj biti kapitalizma i kad se država transformira u mreže novoga Levijatana, tada je jedino što preostaje od politike događaja svedeno na mesijansku kvazipolitiku. Suveren je uvijek onaj koji odlučuje o „izvanrednome stanju”, kako je to bilo jasno Schmittu. No, što ako je izvanredno stanje s kojim počinje novo utemeljenje države – bila ona totalna, autoritarna ili liberalna – samo drukčija forma u kojoj suverenost postaje umreženom moći geopolitičke vladavine bez vidljiva subjekta?

Drugi je razlog problematičnosti rješenja izlaza iz začaranoga kruga nasilja kao legitimnosti uspostave novoga poretka i legalnosti njegove ideje u praksi pozitivnoga zakonodavstva taj što više ni samo područje građanskoga društva nema svoje postojano mjesto. Nadomještava ga čitav dispozitiv odnosa u kojem se grupacije poput radništva ne čine više niti homogenim, a niti se suvremeni način konstrukcije zajednice svodi na

industrijski rad i njegove subjekte u ekonomsko-političkome značenju. Korporativni kapitalizam kraja 20. stoljeća, koji se produžava u 21. stoljeću sa sve većim intenzitetom transformacije materijalnoga rada u području tehnosfere, ne funkcionira u binarnim oprekama društvo-država. Umjesto toga, logika mreže ostavlja taj zastarjeli način komunikacije izvan igre. Na djelu je binarni kôd. Upravo se njime postavlja u odnos sustav i okolina. Sustav je biokibernetički određen kao kontrola procesa samoga života koji se ne može izvesti sam od sebe, već je pitanje računanja, planiranja i konstrukcije u svijetu kao korporativnome okružju. Okolina predstavlja predmet sustavne kontrole učinaka. To znači da je svaki oblik revolucije ili subverzije poretka već unaprijed uključen u sustav kao mogućnost njegove transformacije. Gdje se zbiva prevrat? Nigdje drugdje negoli u samome obratu ontologije i metafizike. Ali tako što sada događaj koji označava „novi početak” ima karakter postojane promjene. Što je Benjamin vidio kao problem sukoba između dvije vrste nasilja, *mitskoga* i *božanskoga*, u svakom se slučaju više ne pojavljuje u toj formi odnosa. Čini se da je problem svake buduće „političke ontologije” događaja u tome što se mesijanski udar pravednosti ne događa izvan sustava. Posve suprotno, to pripada unutarnjem kôdu korporativizma tehno-znanosti. Mesija je sekulariziran time što je profano doba „revolucije” i „općeg štrajka” iz sfere rada premješteno u tehnosferu samu. U tome valja vidjeti „lukavstvo uma” informacijskoga kapitalizma kojemu država i društvo sa svojim „mitskim” i „božanskim” nasiljem uopće ne predstavljaju više nikakav problem. Jedno postaje drugo, a drugo se preobražava u treće. Posrijedi je suverena moć događaja. Time se posljednji udar pravednosti već suspendira i neutralizira jednostavnim činom njegova prebacivanja u budućnost.

2. KAKO POLITIČKI MISLITI MOĆ I NASILJE?

Nije slučajno da je Benjamin ovom raspravom u ozračju nastajuće Weimarske republike nagovijestio sve daljnje sporove oko prava i bespravlja, pravednosti i nepravednosti konstituiranja suvremenoga života u raskolu između onoga što je sam nazvao „golim životom”, a što će Agamben preuzeti od Foucaulta i njega samoga, te otuda izvesti kritiku liberalizma i totalitarizma *grosso modo* teom o *homo saceru* u biopolitičkome stanju (Agamben 1998, Paić, 2011, 189–227). Pogledajmo kako Benjamin određuje ovu aporetičku situaciju između onoga što je *arhé* prirodnoga prava i što čini logiku „izvanrednoga stanja” kada pravni poredak ustavne države ostaje bez legitimnosti pa se poziva na „prazno mjesto moći” u čitavoj metafizici mahnitoga stroja ozakonjenja strukturne nepravde kao pravde:

Uspostavljanje prava je uspostavljanje moći i utoliko čin neposrednoga očitovanja nasilja. Pravednost je načelo svakoga božanskoga

postavljanja svrhe, a moć načelo svekolika mitskoga uspostavljanja prava. (...) Čini se da Sorel nije dotakao tek kulturno-povijesnu, nego i metafizičku istinu kada pretpostavlja da je u počecima svakoga prava postojalo neko „pred“-pravo kraljeva i velmoža, riječju moćnika. Ono će, naime, mutatis mutandis ostati takvo sve dok bude postojalo. Jer sa stajališta nasilja koje jedino može jamčiti pravo ne postoji jednakost, već, u najboljem slučaju, jednako veliko nasilje (Benjamin W. 1991, 198).

Navedena mjesta iz rasprave pokazuju da Benjamin mora pretpostaviti ono što će Georges Sorel u mistici „božanskoga nasilja” kao revolucionarnog „proleterskoga općeg štrajka” ustvrditi s obzirom na odnos predprava i prava. Iako valja kazati da se razlika između „političkog štrajka” i „revolucionarnog proleterskoga štrajka” ne smiju izbrisati, model za razumijevanje borbe protiv nepravde u modernom kapitalističkom društvu jest sindikalna klasna borba. Svako je pravo već uvijek nasilje koje se stabiliziralo u moći ozakonjenja diskursa vladavine. I kada se vlada „ognjem i mačem” u formi apsolutne monarhije ili, pak, s pomoću propisa i normi u ustavnoj državi parlamentarne demokracije, ne može se poreći da je način posredovanja između stanja prije i poslije nastanka pravne države (*Rechtsstaat*) ono koje u sebi nosi krvavu povijest borbe za prijestolje. Nije teško uvidjeti bitnu nakanu Benjaminova spisa *Podrijetlo njemačke žalobne igre*, doduše objavljenoga tek 1928. godine, s idejama iznijetima u spisu o moći i nasilju iz 1921. godine. Ondje je posrijedi „smrt tragedije” u baroku. Suverenost moći onoga političkoga u formi apsolutne monarhije nadomještava tragičnu sudbinu antičkoga svijeta. A ovdje se pitanje odnosa moći i nasilja premješta u prazninu koja zjapi između logike djelovanja mitskog i božanskoga nasilja. U drugome obratu, ta se praznina pokazuje razlogom zašto Benjamin ne propituje nasilje kao bit države. U tome je njegova razlika spram anarhizma koji mu se često poprilično olako pripisuje (Critchley 2012, 213–217).

Ako se prirodno pravo odnosi na zahtjev utemeljenja pravednosti koja se poput Boga ukorjenjuje u ideji racionalne teologije novoga vijeka, tada se iskonsko nasilje može jedino izvesti iz pojma „božanskoga nasilja” (*gottliche Gewalt*). Tome usuprot, pozitivno pravo ozakonjenja političke moći u formi države ima na raspolaganju čitav sustav organizacije moći. Aparat se nasilja definira uvijek legitimnim pravom na uporabu nasilja u svrhu očuvanja poretka. Nije stoga teško zaključiti da ovo drugo nasilje koje Benjamin naziva mitskim nasiljem (*mytische Gewalt*) ima podrijetlo u krvavim borbama s protivnicima za učvršćenje vlasti. Dok se prvo nasilje zasniva na nedužnosti i ne-nasilju s obzirom na sredstva u borbi za uzdizanje pravednosti na vrh svih ideja koje tvore zajednicu ljudi na Zemlji, ovo drugo je faktično i prepuno grijeha. Štoviše, ono zahtijeva žrtve, dok

je prvo uvjet mogućnosti svakog žrtvovanja. Njegova je temeljna odredba prema Benjaminu da poretku profane vladavine u zakonodavnoj praksi samoga života podari bezuvjetnu legitimnost. Utoliko je odnos između ova dva nasilja nemoguće iskazati logikom kauzalnosti i teleologije. Posrijedi je nerecipročnost i asimetrija.

Mitsko nasilje je krvavo nasilje nad golim životom zbog sebe samoga, dok je božansko nasilje čisto nasilje nad cjelokupnim životom zbog živoga čovjeka. Prvo zahtijeva žrtvu, drugo ga uzima. Božansko nasilje ne potvrđuje se samo religioznom predajom, već se naprotiv pronalazi u pojavama svetosti kao i u suvremenome životu. (...)... očitovanje božanskoga nasilja ne sastoji se, dakle, u tome što bi Bog sam i neposredno ovdje nastupio činom čuda, već u onim momentima bez krvi, vjerodostojnim djelovanjem koje oslobađa od grijeha. (...) Utoliko je, doduše opravdano, to nasilje nazivati i uništavajućim; ali ono je to samo relativno, u odnosu na dobra, pravo, život i tome slično, a nikad apsolutno u odnosu na dušu živoga čovjeka (Benjamin W. 1991, 200).

Pogledajmo pomnije Benjaminovo obrazloženje oko razlikovanja dviju paradigmi nasilja. Prvo što upada u oči jest da je dvojstvo o kojem je riječ izvedeno iz razlikovanja svetoga i profanoga poretka. Način izvedbe ovoga dvojstva isti je kao i u *Teologijsko-političkome fragmentu* iz iste 1921. godine. Naime, da bi uopće moglo biti govora o dva carstva – svetome i svjetovnome – potrebno je razlikovanje između njih na osnovu metafizičkoga ranga. Razlika proizlazi uvijek iz identiteta, a ne obratno. No, u biti je rastemeljenja metafizike da se izvor razlikovanja mora isto tako rastemeljiti. To je na prodoran način učinio Gilles Deleuze u svojem glavnome djelu *Razlika i ponavljanje (Difference et repetition)* iz 1968. godine (Deleuze 1994). Ipak, Benjamin ne ide tako daleko kao što će to izvesti Deleuze na tragu Kierkegaarda i Nietzschea i uvesti u digitalnu ontologiju pojam virtualnosti. Kada razlika proizlazi iz mnoštva, a mnoštvo nadomještava bitak time što se zbiva kao postajanje drugim i drukčijim (*devenir*), na djelu je obrat u biti same metafizike. A to onda znači da u Benjaminovu razlikovanju božanskoga i mitskoga nasilja nije problem razlikovanje između svetoga i profanoga, nego u načinu kako se ta razlika pojavljuje u novome odnosu dvaju carstva. Je li riječ o platonističkome rješenju koje pretpostavlja postojanje prvoga uzroka i vladavine ideje nad zbiljom u formi govora o pravome i prividnome svijetu, ili je možda nastupila razlika u tome što sada drugo ili prividno postaje zbiljsko iz sebe samoga, pa mu prvotno ili izvorno služi samo kao neka vrsta regulativnoga ideala? Benjamin, kako vidjesmo, mitskome nasilju pripisuje značajke krvavoga obračuna, ratnoga prava, odmazde u ime Zakona. Umjesto instancije moralnosti i istine, Zakon služi kao zaštita od pada u barbarstvo. Strah od sankcija podaruje mu moć izvanjskoga reguliranja društvenih odnosa.

Utoliko je bjelodano da je pravo nasilje uvijek i jedino ono koje nastaje iz državnoga nasilja. Samo ono ima formu legitimne moći u monopolu nad sredstvima izvršenja. Vrteći se u ovome hermeneutičkome krugu dvojstva, Benjamin nužno mora već iz same strukture svoje rasprave o metodi i sustavu borbe protiv nasilja zauzeti stav koji bi trebao otvoriti mogućnost „trećega puta”. Taj *tertium datur* svodi se na sljedeće.

Iz tradicije židovske mistike i mesijanstva Bog se pojavljuje kao svojevrstan sudac na kraju povijesti. Njegov gnjev i osvetnička pravednost nisu, međutim, svedivi na intervenciju unutar samoga poretka tzv. mitskoga nasilja države. Ponajprije je razlog u tome što je na razini profanoga poretka jedini smisao ljudskoga života u postizanju individualne sreće. Zajednički pokreti protiv nepravde u zbiljskome svijetu nužno moraju poprimiti formu radikalne političke borbe. Ono što je za marksizam povijest kao povijest klasnih borbi ipak nije u cijelosti bit Benjaminove ideje o kritici nasilja. Problematičnost je ovoga spisa ponajviše u tome što se iz njega može izvesti, ako ga se tako tumači, a to onda znači instrumentalno, poziv za neku vrstu „svetoga rata” drugim sredstvima. Čak i unatoč tome što se izričito odbija bilo kakva revolucionarna akcija rušenja parlamentarizma kao medija liberalne demokracije. Fašizam i staljinizam ne mogu se pozivati na „mistiku nasilja” jer dok prvi ima za svoj cilj uspostavu vječnoga carstva arijevske rase, potonji se usmjerava na carstvo proleterijske klase kao univerzalnoga subjekta vladavine nad poviješću. Nasilje je u fašizmu imanentna logika uništenja Drugoga kao neprijatelja poretka u liku Židova, a u komunističkome staljinizmu se nasilje odnosi na uništenje građanske klase da bi mistika rada postala apsolut u formi realiziranoga i poopćenoga kapitala. Za oba je totalitarna pokreta-poretka bit nasilja u unutarnjem i vanjskome teroru. Pritom je antisemitizam pogonsko gorivo nacističke ideologije, a lenjinizam-staljinizam predstavlja doktrinarnu osnovu komunizma kao svjetsko-povijesne formacije „kraja povijesti”. U oba slučaja, i to je jedino ono što ih povezuje bez razlika, radi se o teroru kao biti vladavine nad golim životom čovjeka (Paić 2015b).

Ako je, dakle, pojam života ono što povezuje dvije paradigme nasilja (božansko i mitsko), onda je pravo na život kao pitanje dostojanstva čovjeka ujedno i pitanje odnosa između prirodnoga i pozitivnoga prava. Benjamin je izričito osporio naivnu pretpostavku da bi nenasilje i neubijanje Drugoga bilo apsolutno jer to zahtijeva Bog kojemu vjernici moraju iskazati poslušnost. Već je u židovskim svetim spisima s obzirom na tzv. praksu u tumačenju zakona navedeno u mnogih teologa kako se u nužnoj obrani prava na život može ubojstvom Drugoga spasiti vlastiti i tuđi život kad je ugrožen. Jedno je religiozna mistika apsoluta, a drugo stvarni život koji se vodi po određenim pravilima. Točnije kazano, vode ga ona pravila koja su ponajviše pragmatična, a mijenjaju se sukladno promjeni

situacije i konteksta. U tekstu rasprave *Uz kritiku nasilja* (*Zur Kritik der Gewalt*) nailazimo na sljedeće pojašnjenje odnosa apsolutno-relativno glede dopustivosti da se život u samoobrani očuva ako je potrebno i ubojstvom. Nužnost tada postaje jedino preostalom mogućnošću:

Zbog toga nisu u pravu oni koji osudu svakog nasilnoga ubojstva čovjeka koji je počinio njegov bližnji temelje na zapovijedi. (...) Tako je to shvaćalo i židovstvo, koje je osudu ubijanja u nužnoj obrani izričito odbacivalo. (...) To je stav o svetosti života, koji dovode u svezu ili s cjelokupnim animalnim životom, pa čak i vegetabilnim, ili ga, pak, ograničavaju samo na čovjeka. Njihovo obrazloženje u jednom ekstremnome slučaju, primjerice revolucionarnoga ubijanja i nasilja tlačitelja, ima ovaj slijed: 'Ako ne ubijem, nikada neću utemeljiti carstvo pravednosti... Tako misli duhovni terorist.' Ali mi smo uvjerenja da život sam po sebi jest iznad sreće i pravednosti nekog života. Ma koliko bilo bjelodano da je ovaj potonji stav pogrešan, čak i neplemenit, isto je tako izvjesno da taj stav razotkriva obvezu da se temelj zapovijedi ne pronalazi više u onome što djelo čini ubijenome, nego u onome što djelo čini Bogu i samome izvršitelju (Benjamin W. 1991, 200–201).

Benjamin zauzima stajalište koje je filozofijsko-povijesno određeno idejom grčke filozofije s dodatkom židovske eshatologije. No, ono je još k tome krajnje politički „nekorektno”. Razlog leži u tome što polazi od sljedeće pretpostavke. Čovjek nije određen svojim biologijsko-fiziologijskim značajkama poput životinje. Njegova „svetost” ima druge izvore. Animalnost u horizontalnome poretku života od biljke preko životinje do onoga što Aristotel naziva *zōon logon ekhon* ne predleže njegovoj pravoj biti. Na tragu Hegela i Marxa, život se ovdje poima samostvaralačkim procesom postajanja. Tako se nadilazi puka biologijska činjenica da je čovjek dio prirode i da mu je ona zadani okvir duhovnoga savršenstva. Posve suprotno, život se može misliti tek onda kada se u razlikovanju „gologa života”, „svetosti” i „života živoga čovjeka” dopiše do sinteze na višoj razini. Ali bez dokidanja (*Aufhebung*) dijalektičkih suprotnosti. Ono što je u navedenom odlomku istinski predskazujuće za suvremenost nije tek etički problem ubojstva s „plemenitim ciljevima”. Benjamin najavljuje problem „duhovnoga terorizma” kao religiozne apokaliptike i nihilizma. To će uistinu postati aktualnošću našeg globalnoga poretka koje se nalazi u trajnome „izvanrednome stanju”. Ali, taj problem zlouporabe religije u svrhe terora nije moguće otkloniti bilo kakvom profanom retorikom isprane svijesti ili ideologije koja skrnavi svetost vjere.

Zato se sada ovdje ubacuje u igru prolaz između dvojega. S jedne je strane božansko, a s druge mitsko nasilje. Što podaruje svetost životu nije puka transcendencija u smislu duhovne objave božanskih istina. Pitanje života već za Benjamina postaje istinsko političko pitanje. I to ne tek zbog

ozakonjenja u moderno doba smrtno kazne i njezina postupnoga dokidanja s porastom svijesti o humaniziranju kažnjavanja. Budući da je ono političko ponajprije samosvrhovito djelovanje obrane smisla života čovjeka u zajednici s bližnjima, tada se postavlja pitanje u čemu je bitna razlika između „gologa života” i „života živoga čovjeka”. Agamben je na Benjaminovu tragu i s Foucaultovom pozadinom dospio do razlikovanja „gologa života” (*zoe*) i „svetoga života” (*bios*), pa je *homo sacer* u zaključku ove misaone operacije postao subjektom bez supstancije planetarnoga poretka neoliberalnoga kapitalizma. „Sveti mrtvac” koji se održava na životu nedostojnim čovjeka postaje figurom raskorijenjenosti i užasa u sprezi terora, biogenetike i nužnosti ilegalne migracije. Ovdje se, pak, ne radi o ontologijsko-metafizičkome pozivu za drugim razumijevanjem čovječnosti čovjeka nego li je to ona tradicija humanizma na koji se pozivaju bioetičari i njihove „svete korporacije”. Benjamin jasno naglašava da je život bez pravednosti nedostojan življenja:

Pogrešan je i nedostojan stav da sam život stoji iznad pravednoga života, ako život treba značiti goli život – a u tom se značenju on rabi u navedenom razmatranju. (...) Bitak se čovjeka nipošto ne podudara s golim ljudskim životom, ne podudara se s njime baš kao ni s integritetom ljudske tjelesne osobnosti. Bez obzira koliko je čovjek nešto sveto i nesvodljivo (ili, pak, onaj život u njemu koji se, istovjetan, nalazi u zemaljskome životu, smrti i u produženju života kroz potomstvo), njegova stanja i njegov tjelesni život, koji drugi ljudi mogu ugroziti, nisu sveti. (...) Vrijedilo bi ispitati podrijetlo dogme o svetosti života. Možda je, ili točnije, vjerojatnije je da je sadašnja pojava, kao zadnja zabluda oslabljene zapadnjačke tradicije, tražiti sveca kojeg je ona izgubila u kozmičkoj nedokučivosti. (...) Naposljetku, treba se zamisliti i nad činjenicom da je ono što se ovdje smatra svetim – prema starom mitskome mišljenju bilo žigom obilježenim nositeljem krivnje: goli život (Benjamin, W. 1991, 201–202).

Koje su posljedice ovoga stajališta za pitanje političkoga kao otvorenosti slobode naspram moći, ili Benjaminovim jezikom iz ove rasprave, za odnos svetoga i života uopće? Nema nikakve sumnje da je nenasilje etičko-politička zadaća. Ona se mora pozivati na ideju pravednosti naprosto stoga što regulativno podaruje drukčiji smjer profanome poretku zaštite (ustavnoga) poretka. U diskursu arhajskoga i modernoga načina mišljenja, koja se međusobno prožimaju u iskazima o božanskome i mitskome nasilju, prisutno je oklijevanje da se napusti zauvijek ono predmoderni ili predpravno stanje u korist sekularne ili profane volje za slobodom bez kajanja. Grijeh ili krivnja koja se mora iskupiti tako što će se isprati „pročišćenjem” u dodiru s neokaljanošću božanskoga nije put u reteologiziranje politike. Jednako se tako ne radi o onome što bi Scholem u svojoj mesijanskoj

politici pripisivao udjelu zbiljskoga Mesije, a ne njegova „praznoga mjesta moći”. Kako razumjeti ovo „sveto pročišćenje” iz biti božanskoga nasilja? Za početak, potrebno je napustiti topos božanskoga Boga i smjestiti političko u nesvodljivo područje događaja. Nije to bez ateologijskih posljedica. Sve se mijenja kada političko više nije podređeno nekom drugome cilju ili svrsi. Hannah Arendt je na taj način kritički smjerala onkraj marksizma i tradicionalnoga liberalizma. Jer je političkome, poput Schmitta, pripisivala moć djelovanja koje prethodi mišljenju. Ako se događaj, pak, pročisti i od natruha drukčije shvaćene metafizičke vjere u mogućnost promjene stanja stvari u umjetnosti-politici-tehnici, zahvaljujući mišljenju kao događaju izvan logike sredstvo-svrha, nalazimo se na poprištu nove igre. Ona je istodobno kritika ideologije i kritika vjere. Samo na taj način ima vjerodostojnost. U ovome spisu Benjamin se u „okretu k političkome” naslanja na Sorelovo shvaćanje anarho-sindikalne mantre o „općem proleterskome štrajku”. Baš s njime otpočinje razgradnja autoritarne države u kapitalističkom modernome poretku. Iako je riječ o bitnoj razlici između sindikalnog i političkoga štrajka, pri čemu potonji označava mogućnost primjene jednog od postojećih oblika mitskoga nasilja, čini se da je ovo dvojstvo samo nastavak razlike između prava na štrajk i revolucionarne odluke da ova borba iz ekonomske prijeđe u zahtjev za radikalnim rušenjem postojećeg poretka.

Pravo se, dakle, pokazuje samo ideologijskom konstrukcijom obrane interesa države koja je u svojoj biti demokratski konstituirana, ali s deficitom u zaštiti tzv. socijalnih prava. Drugi je moment političkoga u ideji kritike nasilja izveden iz Schmittove postavke. On tvrdi da je svako pravo već uvijek rezultat nasilja koje država provodi da bi očuvala subjekt moderne politike. Pitanje je, međutim, tko je taj subjekt – narod ili država kao utjelovljena moć bezsubjektne vladavine? Za Schmitta, država tek stvara „politički narod”, a ne obratno. Stoga je njegovo razumijevanje biti političkoga u opreci s Benjaminovim. Utoliko se Benjaminov „anarhizam” može smatrati pokušajem pronalaska obrazloženja za nenasilnu borbu protiv nepravednoga poretka, a ne protiv liberalnoga shvaćanja slobode pojedinca i sustava kapitalističke eksploatacije industrijskoga rada. To je jedan od razloga njegove „aktualnosti”: da je, naime, onoliko spekulativan koliko je manjkav u kritici ustrojstva moderne ustavne države. To samo znači da se filozofija prava i države iz novovjekovne tradicije na stanovit način dovode u pitanje. Uostalom, nauk o prirodnome pravu od Grotiusa do Bodina bio je iskorak u novo shvaćanje politike kao suverenosti moći. Što je drugo za Machiavellija politika negoli primjena instrumentalnoga nasilja u doseganju planiranih ciljeva. Obrat od Aristotelova shvaćanja biti politike pokazuje svu zamašnost puta u čudovišno polje izopačenja pravednosti u moć apsolutnoga suverena. Na neki je način

uistinu u pravu Simon Critchley kada tvrdi da je čitav spis danas teorijski možda i odviše komentiran negoli što bi za to bilo dostatno razloga (Critchley 2012, 213).

3. ŽIVOT I LJUDSKO DOSTOJANSTVO: OD BIOETIKE DO BIOPOLITIKE?

Pojam života valja razumjeti iz imanentne transcendencije čitavoga sustava i metode jednog carstva slobode. U njemu se ono što omogućuje takav život više ne nalazi izvan njega. Ali, način djelovanja onoga što se naziva mesijanskim, kao i čitava pozadina promišljanja povijesti nosi žig mistike postajanja ili „profanoga osvjetljenja”. Nije svejedno kakve tragove ostavlja takav žig i s kakvim posljedicama po buduće mišljenje. Ono što se čini osobito zanimljivim jest Benjaminova „politička teologija”. U sporu sa Schmittom ona se uspostavlja alternativom vulgarnome reteologiziranju političkoga u doba vrtoglavih promjena društva i kulture Weimarske republike u Njemačkoj 1920-ih godina. „Svetost” života pritom nadilazi „goli život”. A vodi ga pravednost koja slobodi podaruje mesijansko „drugo utemeljenje”. Ovo nije kvazi-transcendencija niti kvazi-utemeljenje, kako je to izveo Derrida u dekonstrukciji zapadnjačke metafizike. Razlika se pokazuje već otuda što Benjaminov „slabi subjekt mesijanstva” ima zadaću uvesti Mesiju kroz nišu profanoga poretka svijeta. U Derride, naprotiv, etičko-politički obrat kasnoga mišljenja polazi od mesijanskoga bez mesijanizma, spasa bez soteriologije, traga božanskoga bez Boga. Političko se ne može utemeljiti, doduše, ni u čemu izvan sebe samoga kako je to najizričitije promislilo Carl Schmitt (Schmitt 1963, 27 i 29, Derrida, 1997). Ono što preostaje od nepolitičkoga u politici nije više trag božanskoga i prostor svetosti. Preostaje tek odsutnost u zbiljskome djelovanju. Upravo stoga se mora pronaći razlog da ono što je odsutno dođe u novu prisutnost. Ono političko izvorno utemeljeno u grčkoj ideji slobode zbog mistike nasilja kao metode revolucionarnoga obrata potrebuje neizbježan židovski korektiv. To je „božansko nasilje” – pravednost u biti poretka koja u profanome svjetlu sebe utemeljuje kao jedini pravi život (Fritsch 2005, 103–156). Kada se sve sažme u svojoj prozirnosti na elementarne čestice strukturnoga dvojstva svetoga i svjetovnoga poretka u njihovu neregiprocnome i asimetričnome odnosu dobivamo binarne opreke u čvrstome proturječju. S jedne je strane shvaćanje povijesti kao sukoba prirodnoga i pozitivnoga prava koje kulminira u „mitskome nasilju” države, a s druge, pak, strane nalazi se druga i drukčija povijest s mesijanskim neteleologijskim smislom izvedbe. Njezino je carstvo s onu stranu politike državne moći. Ono se više ne bavi pravom kao organiziranim sklopom ideologijskoga nasilja države. Umjesto toga, u središtu je mesijanske politike ideja „božanskoga nasilja”. Preostaje samo jedna ideja koja se ne može dekonstruirati,

kako to tvrdi Derrida. A riječ je, dakako, o svjetlu i moći *pravednosti*. Prvo shvaćanje povijesti je ono koje Benjamin na tragu Marxa u *Povijesno-filozofijskim tezama*, iz 1940. godine, naziva poviješću tlačitelja i vladajućih. Ono je istovjetno hegelovskoj ideji vladavine povijesti kao logici Gospodara u svijesti o vlastitoj promašenosti sa stajališta istine i apsolutnoga duha. Drugo shvaćanje počiva izvan ove željezne povijesnosti kojom vlada kategorija „nužnosti” i „prirode”. U njoj se skriva mogućnost obrata. Stoga se mora razumjeti retrospektivno, polazeći od moći iskupljenja cjelokupne prošlosti u onome što će tek doći. U drugoj tezi Benjamin zato kaže:

... u predodžbi sreće neumitno titra i predodžba izbavljenja. Tako je i s predodžbom prošlosti koja je predmet povijesti. Prošlost sadrži vremenski indeks koji upućuje na izbavljenje. Postoji tajni dogovor između prošlih pokoljenja i našega. Na zemlji su nas očekivali. Kao poputbina dana nam je, kao i svakom pokoljenju prije nas, *slaba* mesijanska snaga na koju prošlost polaže pravo. To se pravo ne može steći jeftino. Historijski materijalist to zna (Benjamin, W. 2008: 113–114).

Sveza između razumijevanja političkoga koja nastaje udarom „božanskoga nasilja” i politike kao prava države u izvedbi „mitskoga nasilja” ima svoju neskrivenu analogiju i nastavak u Benjaminovu razumijevanju povijesti. S jedne je strane to shvaćanje o klasnoj borbi sa stajališta historijskoga materijalizma, a s druge, pak, u mesijanskome iskupljenju svijeta. Nemoguće je zanijekati da se ta sveza ne pokazuje u svim Benjaminovim tekstovima s izrazito etičko-političkom usmjerenošću. No, pravi je problem pritom u odredbi ove razlike i ontologijskome karakteru odnosa. Je li posrijedi dijalektika poput Hegelove ili Marxove ili možda Adornove s ključnom funkcijom negativnosti? Ne, dakle, konstruktivna niti destruktivna, već negativna dijalektika, što znači da se sustav više ne svodi na prevladavanje/dokidanje na višoj razini sinteze. Adorno je, kako je poznato, dijalektiku zatvorio u sustav bez sustava, u logiku neidentičnosti necjelovite cjeline (Adorno 1970). Utoliko se problem svih Benjaminovih kategorija i pojmova, koje smo pokazali dosad u analizi, ne može izvesti bez upućivanja na to da sklop (umjetnosti-politike-tehnike) u konstelacijama (društva-kulture) oscilira između svjetovnoga i svetoga, između povijesti kao moći vladavine tlačitelja nad potlačenim i povijesti kao „*slabe* mesijanske snage” s kojom se prošlost prevrednuje i iskupljuje od propasti uzdizanjem na posve drukčiju razinu konačnoga izbavljenja. Za Benjamina postoje stoga dvije vrste odnosa spram ovoga problema. Prvi je tzv. „zakon ponavljanja”, a drugi „zakon oscilacije” (Benjamin, W. 1991, 202).

Rasprava o nasilju u svojoj je posljednjoj nakani uvod u kritiku povijesno-strukturne artikulacije moći. Ona se pravno-politički uspostavlja u formi mitskoga nasilja nad slobodom čovjeka. Benjamin je time otvorio

Pandorinu kutiju svih mogućih etičko-političkih obrata u filozofiji politike na kraju 20. stoljeća. Ne mislim pritom samo na ono što su činili Lévinas i Derrida u ideji bezuvjetnoga gostoprimstva spram apsolutno Drugoga i „mesijanstva bez Mesije”. Pitanje o mogućnostima političkoga djelovanja unutar iscrpljene sheme metafizike ciljeva i svrha povijesti čini se presudnim za daljnje promišljanje. Nema sumnje, ovdje se susrećemo, kao i u slučaju Hannah Arendt, s dekonstrukcijom čitave tradicije filozofije politike i prava. No, način je izvedbe, naravno, posve drukčiji. Već utoliko što Hannah Arendt polazi od ideja sv. Augustina i Heideggera da bi dospjela do kontingentne sfere političkoga kao „novoga početka” treba promijeniti način promatranja. Događaj se otuda ne nalazi u mesijanskome području intervencije božanskoga bez Boga. Zbog same naravi ideje pravednosti izostaje djelovanje ograničeno na sadašnjost. Za ovu je pravednost, naprotiv, pitanje slobode djelovanja u svijetu čistih kontingencija suočenje s apsolutnom suverenom moći jedne čudovišne moći koja se uspostavila u radu, djelovanju i proizvođenju same povijesti. S njom se treba razračunati na autentično grčki način u republikanskome modelu liberalno-demokratske politike. Unatoč tom herojskome pristupu političkome izostaje suočenje s pravim problemima suvremenosti. Nostalgija za političkim u doba Sokrata predstavlja iluziju svake deliberativne demokracije. Slučaj Hannah Arendt uistinu je utoliko paradigmatički za suvremeno mišljenje. Tome usuprot, Benjamin poseže za mistikom političkoga bez nasilja, misleći događaj iz „*slaboga* mesijanstva”. Dok je za Arendt sloboda političkoga djelovanja uvjet mogućnosti događaja s kojim nastupa promjena svijeta i njegovo rehumaniziranje, za Benjamina je pravednost uvjet mogućnosti slobode u povijesnome svijetu moći kao pravno-političkoga djelovanja države i njezinih institucija legitimnoga nasilja. Razlike su bjelodane. A srodnosti u istraživanju pojma moći gotovo su zanemarljive. No, to ne znači da nisu uočljivi motivi izlaska iz začaranoga kruga metafizike subjekta s kojom se liberalni konsenzus pojavljuje temeljnom dogmom svake buduće politike.

Sve su teorije političkoga u 20. stoljeću od Schmitta, Arendt, Benjamina, Lévinasa, Derrida, Lyotarda, Nancyja, Agambena, Badioua, Ranciere, Leforta, Mouffe, Žižeka utoliko upletene u mreže nerazmršivih događaja i kontingencija. Bez obzira je li riječ o ovome ili onome pojmu koji se u tom sklopu pojavljuje vodećim, od slobode, jednakosti, do pravednosti, uvijek se radi o razmještanju i rastemeljenju klasične metafizike moći. Naposljetku, problem nije toliko u supstanciji ili biti političkoga u posezanju za mesijanskim činom događaja, koliko u subjektu same izvedbe. Već je iz ovoga vidljivo da se subjekt političkoga nalazi u stalnim preobrazbama vlastita identiteta. Nije to, dakle, politička stranka kao središte političke moći u liberalno-demokratskome sustavu parlamentarizma, nego ono što

nadilazi granice modernog političkoga poretka kao vertikalne hijerarhije vladavine koncentrirane u aparatima države.²

ZAKLJUČAK: PREMA RAZMJESTANJU MOĆI

Od Benjaminina je razmjještanje moći prisutno u tome što subjekt dekonstrukcije nasilja kao mitskoga nasilja države nije nikakva politička stranka, organizacija ili konglomeracija partikularnih interesa potlačenih u odnosu na vladajući poredak organizirane moći ideologije kao pravno-političkoga nasilja. „Nemoćna moć” jednog posve drukčije određenoga nasilja kao „božanskoga” ili pročišćujućega do mjere univerzalne nenasilnosti metoda i ciljeva jest anarhosindikalna borba radnika na barikadama. Zahtjev za ispunjenjem prava i otuda za univerzalnu pravednost prelazi pritom granice vladanja moderne države. Je li to nešto ipak zastarjelo po načinu izvedbe u suvremenome svijetu? Je li, naposljetku, ovo dokazom da je ta rasprava u „političkome” smislu neaktualna, iako je nekim začudnim razlozima postala metafizički i povijesno „aktualnom”, u onom značenju koje rabi Habermas u izvrsnoj studiji o Benjaminu i njegovu mišljenju izvan vladajuće struje Frankfurtske kritičke teorije, zapadnoga marksizma i suvremene filozofije uopće? (Habermas 1972, 175–223) Habermas, naime, izvodi postavku da se Benjaminova „aktualnost” može razumjeti tek kada se razloži u čemu je to njegova misaona nesvodljivost ukoliko znamo da je bio okrznut mnoštvom smjerova i filozofijsko-povijesnih struja mišljenja prve polovine 20. stoljeća – pri čemu su svi odreda od židovske teologije i mistike njegova mentora Gershoma Scholema do Marxa i Nietzschea na osebujan način inkorporirani u tkivo jedne navlastite fragmen-

2 Benjamin preuzima od Maxa Webera definiciju moderne države kao aparata koji ima legitimno pravo na monopol nasilja. Uporaba fizičke sile u rješavanju klasnih, političkih i kulturnih sukoba nije ono što bi predstavljalo rješenje koje iziskuje „kritika nasilja”. No, budući da je riječ o kritici koja nema ono značenje što ga Marx preokretanjem Kanta preko Hegela uvodi u svoju strategiju djelovanja historijskoga materijalizma, a to je kritika političke ekonomije kao ideologije modernoga kapitalizma u svim aspektima ovoga pojma, onda je problem s Benjaminovim razumijevanjem odnosa društva, države i političkoga u tome što iza svega stoji gotovo manihejski sukob između načela *an-arhé* i poretka državnoga nasilja. Čini se iznimno zanimljivim povući paralelu između Benjaminove kritike politike kao organiziranoga sustava nasilja i Rancièreove kritike globalnoga poretka kao „policije” na temelju nerealiziranoga shvaćanja apsolutne jednakosti u političkome životu zajednice. Problem, dakako, leži u tome što je za Benjaminina ideja pravednosti uvijek mogućnosti slobode i jednakosti u demokratskome poretku, isto kao i za Lévinasa i Derridu. Tome se kao suprotnost može uzeti Hannah Arendt. Za nju je ideja slobode pretpostavka dobrog poretka i smisla zajedničkoga života. U cjelini, sukob onog što je od Hegela i Marxa sagledano područjem građanskoga društva i političke države određuje način kako Benjamin promišlja kritiku nasilja. Uz neizbježan dodatak mesijanskoga shvaćanja politike, čime se komplicira čitava zgrada pozitivne ili negativne dijalektike (Fritsch 2005, 135–155).

tarne kritike kako dijalektike tako i mesijanstva kao posljednjih rješenja. U cjelini, problem s Benjaminovom „aktualnošću” možda je jedino u tome što je on suvremeni mislilac kraja metafizike i povijesti, a ne aktualizirani svjedok promašaja svih političkih, a ništa manje i etičkih nauka o svrhovitome putu zapadnjačke povijesti u propast.

Sve što je u raspravi *Uz kritiku nasilja* uistinu „aktualno” jest u bitnome nesuvremeno. Razlog leži u tome što se politika koja se poziva na „božansko nasilje” univerzalne pravednosti ne može nositi s onim što je na brutalan način bila misija totalitarnih pokreta fašizma, nacizma i staljinističkoga komunizma. To nije ništa drugo negoli bit tehnike. Zahvaljujući njoj upravo su ovi ideologijsko-politički poreci bespravlja i „izvanrednoga stanja” (*Ausnahmezustand*) postali planetarnom tehnologijom totalnoga nasilja nad čitavim skupinama naroda, rasa, društvenih grupacija, klasa i pojedinaca. Ne smije se smetnuti s uma da učinak tehnologije u izvršenju Holokausta, a u drugome načinu izvršenja to vrijedi i za staljinistički Gulag, ne bi bio moguć bez sveze totalne države, birokratskoga upravljanja i terora. Kada danas rad u postindustrijskome stanju prelaska u formu informacije ili kognitivne matrice gubi svoju bit unutar opreke priroda-kultura u korporativnome kapitalizmu mreža na globalnoj razini interakcije, ideja da će sorelovski promijenjen pojam „općeg proleterskoga štrajka” biti uvjetom mogućnosti novoga događaja obrata samoga svijeta iz duha mesijanske politike ne može se drukčije opisati negoli zastarjelim filmom opsjena. Sam je poredak moći kao strukturnoga nasilja pozitivnoga prava postao onoliko neprirodan koliko je sama priroda korporativizma u tome da „kulturalizira” razlike između onoga što Benjamin naziva mitskim i božanskim nasiljem. Nema više takve razlike. Ona je dokinuta već time što je sustav kibernetički organiziran na načelima postojanosti u promjeni, pa se svaki novi događaj, bio on mesijanski ili apokaliptički, autopoietički stvara kao autoimuna obrana sustava od svojih neprijatelja „izvana” i „iznutra”. Tko, dakle, želi na tragu Benjamina govoriti o nasilju i nenasilju, pa čak i ako radikalno dovodi u pitanje njegovu vjerodostojnost za suvremeno shvaćanje političkoga i mogućnosti borbe protiv sustava njegovim probojem unutar granica djelovanja logike globalnoga kapitalizma, već je bitno „neaktualan”. Jedini je razlog u tome što nasilje ne proizlazi više iz neke ljudske-odveć-ljudske strukture djelovanja u „prirodi” i „kulturi” koja se ozakonjuje pravnim mjerama sigurnosti od propasti. Ono je inherentna mjera računanja, planiranja i konstrukcija tehnosfere. Zbog toga se širi na sva druga područja života.

Biti protiv nasilja i za metodu politike s onu stranu nihilizma profanoga poretka kapitalizma više ništa ne znači kako za politiku u suvremeno doba vladavine mreža korporativne moći, tako i za kulturu koja „subverzivno” stoji u jezgri informacijske ekonomije „novoga života”. Nije problem

u nasilju ili nenasilju države, već u tome što država više nije mjesto suverenosti one moći koja izaziva protumocu u formi „božanskoga nasilja”. Kada to više nije država, što je nadomještava? Odgovor se pokazuje u logici entropije korporativnoga kapitalizma „danas”. Nadomjestak se, dakle, događa u formi svih formi – mreži kao mjestu transformacije biti u događaje. Paradoks je Benjaminove kritike nasilja da je razotkrila područje „gologa života” kao:

- (1) nove svetosti u sekularno doba i
- (2) nihilizma već odavno zastarjele „prirode” i njezina mitskoga prava na žrtvovanje Drugoga u ime nadomjeska za Božje ime.

Svaki je revolucionarni teror danas religiozni teror, a svaki povratak iskonu u znaku okrutnoga fundamentalizma bez temelja i bez posljednje svrhe. Ništa vlada u vrijednosnome sklopu žrtvovanja za ideale „političke teokracije”. Isto vrijedi i za političke i religiozne mesijanizme današnjice. Nije to Derridino „mesijanstvo bez mesijanizma”. Umjesto toga svjedočimo o gubitku smisla povratka ideji iskona i budućnosti koja svoje razloge za spas pronalazi u onome što je Benjamin naslutio kad je posumnjao u dogmu o svetosti života. Čini se doista čudovišnim kada danas biopolitičke teorije o društvima kontrole predviđaju buduće moguće zločine pojedinaca da bi na taj način sustav mogao biti obranjen od mogućega raspada planiranjem, računanjem i konstrukcijom kaosa. Priroda i život nisu iščezli iz suvremene teorije sile i nasilja u planetarnome poretku moći. Štoviše, čini se da su upravo društvo i njegovi mehanizmi reprodukcije nešto bez bilo kakve moći unutarnjega nadzora nad odbjegliim strojem korporativnoga kapitalizma. Kada društvo, a niti države više ne mogu imati izričit monopol nad sredstvima nasilja, posve je jasno da ulazimo u razdoblje permanentnog „izvanrednoga stanja”. U njemu više nitko nije siguran. Moć ne proizlazi više iz prirode, ni iz države, a niti iz bilo kakve ljudske odrednice želje za vladanjem bez nužnosti tjelesne prisile. Posthumano stanje kontrole nad životom i smrću čovjeka postaje biokibernetički kôd neljudskoga. Time svaka iluzija nadzora gubi razlog opstojnosti. Benjamin je u raspravi *Uz kritiku nasilja* otvorio problem odnosa moći (*Macht*) i života (*Leben*) u doba neljudskoga. Ako moć valja razumjeti polazeći od sklopa umjetnosti-politike-tehnike, onda je život u mrežama entropije jedino moguće dohvatiti u konstelacijama društva-kulture. Sve se drugo tome opire, gubi životnost, usahnjuje. Ono što se događa u svijetu „napretka” kao „katastrofe” preuzima na sebe odgovornost promjene odnosa između moći i života. Sada ono što je bilo izvedivo tijekom povijesti metafizike nosi značajke načela i počela. Ali u bitno drukčijem značenju od vertikalne strukture povijesti. Sam život podaruje moć održanja onome što se nalazi u jezgri bitka kao postajanja. No, ako za Benjamina svetost života bez politički ozbiljne pravednosti ne doseže cilj povijesti, možda je sazrelo vrijeme da

se otvori problem na drukčiji način. Može li tome uopće biti alternativom događaj mesijanske utopije koji obećava dolazak vječne pravednosti kao što „božansko nasilje” pročišćava povijest od ruševina propasti i nasilja prema kojem je svaki „dokument kulture uvijek i dokument barbarstva”?

BIBLIOGRAFIJA

- Adorno, Theodor W. 1970. *Negative Dialektik*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Agamben, Giorgio. 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Agamben, Giorgio. 1999. "The Messiah and the Sovereign: The Problem of Law in Walter Benjamin". In: *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Agamben, Giorgio. 2005. *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt, Hannah. 1963. *On Revolution*. New York: Viking Press.
- Arendt, Hannah. 1970. *Macht und Gewalt*. München: Pieper.
- Baumann, Claus. 2014. „Recht und Unrecht – Anmerkungen zu Walter Benjamins Studie 'Zur Kritik der Gewalt'". In ed. Claus Baumann, Jan Müller, Stricker, Ruwen, *Philosophie der Praxis und die Praxis der Philosophie*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Ed. Benjamin, Andrew and Peter Osborne. 1994. *Walter Benjamin's Philosophy: Destruction and Experience*. London–New York: Routledge.
- Benjamin, Walter, 1991. *Zur Kritik der Gewalt*, in: *Gesammelte Schriften*, sv. II-I. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Benjamin, Walter. 2008. *Novi Anđeo*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Critchley, Simon. 2012. *The Faith of the Faithless: Experiments in Political Theology*. London–New York: Verso.
- Deleuze, Gilles. 1994. *Difference and Repetition*. New York: Columbia University Press.
- Derrida, Jacques. 1997. *The Politics of Friendship*. London–New York: Verso.
- Derrida, Jacques. 2002. "Force of Law: The Mystical Foundation of Authority". In: *Acts of Religion*. London–New York: Routledge.
- Fritsch, Matthias. 2005. *The Promise of Memory: History and Politics in Marx, Benjamin, and Derrida*. New York: SUNY.
- Habermas, Jürgen. 1971. „Bewusstmachende oder rettende Kritik – Die Aktualität Walter Benjamins", in: *Zur Aktualität Walter Benjamins*. Frankfurt/M: Suhrkamp.

Hanssen, Beatrice. 2000. *Walter Benjamin's Other History: Of Stones, Animals, Human Beings, and Angels*. Berkeley: University of California Press.

Hegel, Georg W. F. 1974. *Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts*, in *Frühe politische Systeme*. Frankfurt/M. – Berlin – Wien: Ullstein.

Paić, Žarko. 2011. „Bijela eshatologija: Giorgio Agamben i politika nadolazećega događaja”. U: *Posthumano stanje: Kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti*. Zagreb: Litteris. 189–227.

Paić, Žarko. 2015 a. „*Katehon* ili o gubitku povijesti: Paradoksi i aporije političke teologije Carla Schmitta”, *Tvrđa*, 1–2: 84–104.

Paić, Žarko. 2015b. *Totalitarizam?* Zagreb: Meandarmedia.

Schmitt, Carl. 1964. *Der Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker & Humblot.

SUMMARY

WALTER BENJAMIN AND THE MYSTICISM OF DIVINE VIOLENCE: JUSTICE VS. FREEDOM?

The author, in the study of Benjamin's political thinking in his writings on violence, justice, right, and the state during 1920's, particularly deals with the analysis of the controversial concept "divine violence." The concept at the end of the 20th century even today has become extremely theoretically commented, and above all with the impact of the so-called post-foundationalism in the philosophy of politics and political thinking, including authors as Derrida, Nancy, Agamben, Critchley, and others. Since Benjamin's view of politics is, directly and indirectly, related to the theory of sovereignty and power of Carl Schmitt and to the anarchist critique of the state, this article extensively discusses how the subject of resistance and criticism in the global context of corporate information capitalism has changed in the contemporary context when the "systematic violence" of the state has become obsolete. The novelty and lucidity of Benjamin's messianic-political criticism of the authoritarian state and its mechanisms of execution of power can thus be understood as a critique of the systematic violence of the state on the ontological significance of the aims/purposes of politics beyond its classical antique feasibility in the categories of freedom and justice. It is therefore not by accident that justice, which has its origins in Jewish eschatology, is put above freedom, and it might be evident that today in the era of the ideological-political crisis of the legitimacy of the liberal state the crucial becomes the question why the ideas of the rule of "human rights", "legal state" and "normativism of rights" necessarily have to deal with calls for "state of exception". Benjamin, therefore, appears with Schmitt, but in a completely different way, as the predecessor of a new "political theology" that takes place in the logic of the inclusive exclusion of

the subject of modern politics (“nation”) in democratic processes of shaping new power beyond the state and society.

KEY WORDS: Walter Benjamin, divine violence, justice, freedom, post-foundationalism, state, corporate capitalism, power.

LAUGHTER AS RESISTANCE: THE RISE OF POLITICAL SATIRE IN CROATIA AND SERBIA

Srđan Jovanović
Lund University

SUMMARY

With the recent rise of the Right Wing throughout the world, there has been a significant increase in production of countervailing political comedy and satire. In the USA, figures such as Donald Trump, Kellyanne Conway and Sean Spicer have increasingly figured as objects of unbound satire, in shows from Stephen Colbert's to Saturday Night Live. Political satire has been recently developing in the Balkans as well, especially in Croatia and Serbia, with the work of Croatia's *News Bar* and Serbia's *24 Minuta* and *Njuz.net*. Contemporary media theory and political science have begun to stress the importance and influence of this type of resistance to authoritarianism from the point of view of participatory democracy and active citizenship. This article presents the *modus operandi* of Croatia's and Serbia's political satirists and examines their approaches to resistance by engaging with a set of representative texts and videos.

KEY WORDS: political satire, Croatia, Serbia, Njuz.net, News Bar, political participation

INTRODUCTION

This article tackles the two political satire sibling-groups, the Croatian News Bar and the Serbian Njuz.net (with their televised version, *24 Minuta*), both of which consist of web and televised material, concentrating on their written texts. Both can be classified as political satire, a subgenre of political comedy. They are published increasingly in online format, as political satire is nowadays most successful in online form (Baumgartner 2008, 735) worldwide. Political satire in Croatia and Serbia have seen a rise in production and audience interest during the last decade, almost exclusively due to the work and production of News Bar (Croatia) and Njuz.net (Serbia). The perhaps single 'predecessor' in the Yugoslav region (when talking about the audio-visual media) could be seen in the

former Yugoslav (nowadays Bosnia) television show *Top lista nadrealista*, or perhaps *Zlikavci*, yet nothing similar has been seen since the end of the show (as an exception, social media user generated content could serve as a separate node of analysis, yet this falls beyond the scope of this work). Given that political satire is seen as important to the development and encouraging of political participation and participatory democracy in general (Cao and Brewer 2008, 90, 92), and that political satire has an intrinsic educational property (Hariman 2008, 264) – in Doona's words, 'political comedy and political identity are connected', as 'engagement is what comes before participation' (Doona 2016, 125) – it is of some surprise that they have not received much academic interest. While some scholars have suggested that satire could be linked to political quietism and lack of participation (Balmas 2014), research has shown that 79% of the audience of *Njuz.net* and *24 Minuta*, voted on the elections before the survey, so it is safe to say that, at least in the Serbian case, the audience is politically engaged (Jovanović 2018).

Whilst *Njuz.net* has figured in but a few scholarly articles (Kalaba 2014, Petrović 2015), *News Bar* has, so far, been completely ignored. However work on political satire and comedy at the international level – most concentrating on famous American political satirists (Baym 2005, Feldman 2007, Baumgartner and Morris 2006, Baumgartner 2008, Amarasingam 2011, Colletta 2009, LaMarre, Landreville, and Beam 2009) provides groundwork for research on contemporary Croatian and Serbian political satire as well.

THEORY AND STATE-OF-THE ART ON POLITICAL SATIRE

Political satire is taken quite seriously by contemporary media scholarship. Fox et al. claim that satirical shows such as the *Daily Show* are 'just as substantive as the broadcast networks' campaign coverage' (Fox, Koloen, and Sahin 2007, 222), while others have called the same show a new type of journalism (Baym 2005). It can thus be said that 'political entertainment has the ability to generate politically relevant outcomes' (Hmielowski, Holbert, and Lee 2011, 98) by motivating its audience. Even though a number of studies have shown that audiences follow political comedy shows for entertainment (Baum 2005), they 'may exert a positive impact on public knowledge about politics' (Cao and Brewer 2008, 90) and foster a potential for political activation and participative democracy. In other words, contemporary theory sees political satire as promoting active democracy among an audience, which has, in the case of Serbia and Croatia, become increasingly disappointed with local politics and society (Petrović 2015).

The written production of News Bar and Njuz.net, however, are more akin to the Onion news, a satirical site that has reached worldwide readership. The Onion News Network has 'created hyperreal spaces for satirizing public foolishness at every level, leaving few cultural or political topics off its agenda' (Waisanen 2011, 508). Unlike News Bar and Njuz.net, the Onion began relatively early, in 1988, in print, moving to the world wide web in 2007 (Waisanen 2011, 509). By 2008, it reached over one million views per week (Stephen 2008). News Bar and Njuz.net do not publically present their view count, but it is safe to say that they have reached iconic status in their respective states, often by following in the footsteps of the Onion News Network. In the words of Waisanen, 'ONN denaturalizes the common frames, clichés, and the worn communications of the news world, providing viewers with ironic clues to the very situatedness of media structures and styles' (Waisanen 2011, 512–513). Additionally, 'by imitating but also reconfiguring the typical structure, delivery, and content of the news media, ONN gives its audience a way to identify with what they have come to expect on the news while providing an alternative lens through which to view such events' (Waisanen 2011, 513), indicating that such satirical production allows the audience to view events and happenings from a different perspective. Thus, 'political humor and particularly its core modality of parody are essential for an engaged, sustainable, democratic public culture' (Hariman 2008, 253). In simpler terms, political satire is taken seriously by its audience, having in mind that conventional journalism has already been reported as facing a "crisis of authority" (Carlson and Peifer 2013), as "political comedy's use of irony, parody and self-deprecation is what makes it different from conventional news, as it invites something different from the engagement of its audience" (Doona 2016, 79).

Writing about Njuz.net, Petrović wrote that 'Njuz.net's serious reception (as reflected in the professional journalism society's award, the fact that it is largely considered a news source and not entertainment, and its becoming a self-sustaining enterprise that provides full-time employment for six people) and its increasing popularity and visibility in the Serbian media justify a closer look at this phenomenon' (Petrović 2015, 291), essentially confirming Baym's categorization of contemporary political satire as a new and important type of journalism. This is due to the serious issues tackled within Njuz.net (the same could be said about News Bar), as 'perhaps the most interesting clusters of Njuz.net articles are the ones relating to the process of Serbia's accession to the European Union. The prolongation of Serbian acceptance to the community of European nations, infinite as it appears to the majority is seen to be caused primarily by Serbia's slowness and inefficiency in implementing political, social and

economic reforms' (Kalaba 2014, 4). On the other hand, News Bar tends to concentrate mostly on Croatia's societal and political failings after and despite joining the EU. Both tend to satirize and ridicule a slew of societal and (primarily) political issues within their respective countries, from cases such as Croatia's president, Kolinda Grabar-Kitarović, and her 'apologizing' for sending Serbian chocolates to Croatian children, to the Serbian government's grand opening of an elevator in a home for the elderly. Njuz.net and News Bar have had a plethora of objects for their satire, oftentimes covering issues that have already been presented on national television, thus contributing even to the spread of information, however contorted they might get in its satirical presentation.

THE SOCIETAL AND POLITICAL CONTEXT IN SERBIA AND CROATIA

Understanding contemporary political satire in the two countries cannot be attained without putting it into a broader, political and societal context. Both Serbia and Croatia emerged from the Yugoslav wars of the 1990s (see: Jovanović 2017, López-Barajas 2016, Andjelic 2014, Transchel 2007, Gagnon Jr 2010, Kecmanovic 2002, Denitch 1996, Spencer 1998, Lucarelli 2000). Even though some authors stressed the difference in democratization between Croatia and Serbia (Zakošek 2008), the results of the (unsuccessful) democratization in the two countries show marked similarities: the diminishing freedom of the press (the Freedom House report on both states designate the press in Croatia and Serbia as 'partly free', see: freedomhouse.org), increased authoritarian tendencies (Milačić 2017), as well as poor economy development (Deskarić and Šimović 2017). Both governments have been involved in numerous scandals, such as the Croatian case of one of the ministers, Zlatko Hasanbegović, openly flirting with fascism (N1 Hrvatska 2017), to the now infamous demolition of the Savamala region in Belgrade by masked men during the election night of April 24, 2016, where the state ombudsman came to the conclusion that the operation was planned and coordinated (Mihajlović 2016). One person died in the aftermath, and the courts and the police have not made the slightest progress in investigating since. These are just the tip of the iceberg, as scandals have occurred at an alarming rate during the past several years. All of these, including smaller-scale, local happenings, have been tackled by Njuz.net and News Bar, whose written (online) and televised production has been extensive. Especially with the diminishing quality of the (primarily) traditional media via the proliferation of so-called 'fake news' (see: Allcott and Gentzkow 2017, Lazer et al. 2018, Shu et al. 2017, Tandoc Jr, Lim, and Ling 2018), political satire has gained in importance. With the pervasiveness of the World Wide Web, Njuz.net and News Bar have been able

to reach their targeted audiences with more ease as well, enabling a development of political satire on a higher scale. We shall now concentrate on several representative examples of their discourse, looking into the topics and their *modus operandi*.

DISCURSIVE PRODUCTION

Similar to the Onion News, where 'ONN's material is state of that particular art because their productions are almost indistinguishable from the programmes they're imitating' (Sharp 2008, 4), News Bar and Njuz.net's *modus operandi* is based on copying the style of standardized contemporary journalism. Having in mind that 'satire is defined as a form that holds up human vices and follies to ridicule and scorn' (Colletta 2009, 859), that it is 'an attack on or criticism of any stupidity or vice in the form of scathing humor' (Cuddon 1991, 202), the ridicule is achieved via faithfully copying standardized journalist reporting, yet with a strong dose of irony and exaggeration. As Colletta wrote, 'irony has been a means to expose the space between what is real and what is appearance, or what is meant and what is said, revealing incoherence and transcending it through the aesthetic form and meaning of a work of art' (Colletta 2009, 856). Hyperbolic 'reporting' is used as a means of emphasizing the object of ridicule. Additionally, almost identically to the Onion Network, News Bar and Njuz.net resort to the tactics of recursivity, defined by Waisanen as 'a process by which rhetors leverage past and present resources toward innovation' (Waisanen 2011, 515), similar to what LaCapra described in 1983 as 'repetition with variation over time' (LaCapra 1983, 44).

We are approaching the subject from a text analytical perspective, which is closely related to Critical Discourse Analysis, though without the purely linguistic emphasis. In the words of Michael Stubbs, 'sometimes this terminological variation signals important conceptual distinctions, but often it does not, and terminological debates are usually of little interest' (Stubbs 1996, 2). Drawing on Fairclough, we are interested in intertextuality, for 'whereas linguistic analysis shows how texts selectively draw upon linguistic systems, intertextual analysis shows how texts selectively draw upon *orders of discourse* – the particular configurations of conventionalized practices (genres, discourses, narratives, etc)' (Fairclough 1992, 194). We shall thus draw upon these broader societal discourses, and see how they relate to the production of News Bar and Njuz.net. Text selection was based upon the Grounded Theory approach, that works 'with individual cases, incidents or experiences and develop[s] progressively more abstract conceptual categories to synthesize' (Charmaz and Belgrave 2007, 28). It is based on the procedure of *subsumption*, that 'proceeds from an already known context of features, that is from a familiar *rule* (e.g. all burglars

who steal from a medicine chest are drug addicts), and seeks to find this general context in the data (e.g. the unknown burglar has robbed the medicine chest) in order to obtain knowledge about the individual case (e.g. the unknown burglar is a drug addict). The logical form of this intellectual operation is that of *deduction*: the single case in question is subordinated to an already known rule. Here a tried and trusted order is applied to the new case' (Reichertz 2010). Thus, knowing the broader socio-political context, we looked at production of News Bar and Njuz.net, and selected several cases accordingly. Due to the constraints of a research article, only the most prominent examples were selected. The samples are taken from the online production of News Bar and Njuz.net, at their websites, njuz.net and news-bar.hr. The material from their corresponding television shows is available on YouTube. The following articles/video clips are used in the paragraphs to come:

'A Serbotaur born in Knin, a mythical creature with the head of a Serb, and the body of a Croat' (News Bar)

'Hasanbegović wishes to change the name of tomorrow's celebratory day to the Day of Anti-fascist struggle' (News Bar)

'The president was devastated as she could not be photographed putting the fire out' (News Bar)

'A rare phenomenon in the sky: If you should miss tonight's address to the nation by Vučić, you will have to wait for the next one for one whole day' (Njuz.net)

'The Government of Serbia proposes that every ID document should have the picture of Aleksandar Vučić' (Njuz.net)

'Twitter decided to step up as the leader of the opposition' (Njuz.net)

'The offices of the Croatian Radio Television moves to Kaptol in order to be closer to its editorial board' (News Bar)

Episode 103, 24 Minuta (Njuz.net)

'Gynecologist with a religious conscientious objection' (News Bar)

Consequently, the question we want to ask within this article is about what the main discursive properties of the production of Njuz.net and News Bar are – how they manage their production of parody, and what their production draws upon (the material is taken from the ongoing decade, primarily newer material).

Let us take a look at the first example, the News Bar text 'A Serbotaur born in Knin, a mythical creature with the head of a Serb, and the body of a Croat' (News bar, 2017a), in which the following was claimed: 'for the first time in history of our peoples, a child has been born with a Croat mother and Serb father ... The boy from a mixed marriage, at first

glance, looks like any other child, but Croat and Serb nationalists claim it has a head of a Serb and the body of a Croat, for which he is feared by both types of nationalists. Even though united in their fear, the Croat and Serb nationalists have diverging views on whether it is his body or his head that is monstrous'. This short text plays off the ethnic hatred and severe reduction in frequencies of so-called 'mixed marriages' between Serbs and Croats, starting from the early nineties onwards (Hayden 1996, Massey, Hodson, and Sekulić 1999), as there was an increase in ethnic distancing and mistrust (Kandido-Jakšić 2008). Written in the language of standard journalism, the text exaggerates by introducing a nonexistent, mythical figure of the 'Serbotaur', which represents the 'horror' of 'mixed marriages' in its horrid persona, as seen by both Croat and Serb nationalists, stressing the similarity between Serbian and Croatian nationalism, the only difference being in that they accuse the other side of 'monstrosity'. The story is published in the textual style of 'real' news (as opposed to today's 'fake news'), as if it were but one among the plethora of other newsworthy topics to be presented to the audience. Additionally, it is hyperbolic, with the hulking image of the 'Serbotaur' placed in the center of attention.

In a different text, titled 'Hasanbegović wishes to change the name of tomorrow's celebratory day to the Day of Anti-fascist struggle' (News bar, 2017b), minister Hasanbegović's constant flirt with Croatia's Ustaša past. In an invented quote, the virtual Hasanbegović explains: 'The Day of the Struggle against Fascism is a name that spread hatred. So, you have a negative prefix *anti*, which is in and of itself a bad connotation. Whence the phobia against fascism? The fact that somebody thinks differently from you is not a reason to fight them, as in this case, with fascism. One should develop tolerance towards differences and respect everybody's political orientation, unless it is sexual'. Hasanbegović was then described as 'not really fascist, he only has a *U* on his forehead', indicating the Croat Ustaša's symbol. The whole text ridicules Hasanbegović's regular anti-democratic discourse, by use of which he has gained a reputation as an 'icon of the Right Wing' (Hrvatska 2017). As Hockenkos reported for Foreign Policy, 'Hasanbegovic had been a prominent figure in a small ultra-rightist party that openly extols the fascist World War II-era Ustashe movement (he left the party and is now unaffiliated, though he has never renounced it). As a historian, his work focuses on downplaying the crimes of the Ustashe and cautiously rehabilitating its ideas' (Hockenkos 2016). The resurgence of fascist thought has been a serious problem in contemporary Croatia.

'The president was devastated as she could not be photographed putting the fire out' (News bar, 2017c) was an article published by News Bar in which they exposed Croatia's president to ridicule, saying that she 'lacked

a non-existent photography in which she is quenching a fire', commenting on the common proclivity of local politicians to present themselves in a positive light. The story read: 'The president of the Republic of Croatia confirmed the resignation of the Defense Minister ... as the fire was put out before she managed to photograph herself in a fireman's suit while actively putting the fire out'. This points to the potential firing the Minister of Defense, who in fact fulfilled his role at the position on which he is, because of his "negative" conduct, drawing an unsaid conclusion that 'doing one's job' is less important than sending a positive image to the public.

In September 2017, Njuz.net published the text titled 'A rare phenomenon in the sky: If you should miss tonight's address to the nation by Vučić, you will have to wait for the next one for one whole day' (Njuz.net 2017a). Aleksandar Vučić, the current president of Serbia (who switched roles from Prime Minister in 2017, in a Putinesque maneuver), is known for his constant presence on the television and in the printed media. The text is based on the use of hyperbole, as 'speaking hyperbolically about a negative situation is an example of a contrast of magnitude, yet it is also an instance of a person expressing a very negative attitude. As such, it may be equally powerful in expressing condemnation as speaking ironically' (Colston and O'Brien 2000, 180), having in mind that exaggeration 'makes the intended meaning of nonliteral statements clearer as less ambiguous' (Kreuz, Kassler, and Coppenrath 1998, 97). Vučić was, within the text, said to 'take the stage rarely, only once in a 24-hour period', playing on the President's constant presence in the media.

In another recent text, Njuz.net played on the 2017 affair in which several high ranking members of the government spoke their mind about having the picture of President Vučić in the Ministry of Defense and army facilities; the Prime Minister Ana Brnabić having said that 'the cult of national symbols ... should be strengthened' (N1, 2017), essentially equating the President with a national symbol. Njuz.net wrote a piece with the title 'The Government of Serbia proposes that every ID document should have the picture of Aleksandar Vučić' (Njuz.net, 2017b). The text goes on to say that 'according to the Prime Minister of Serbia, Ana Brnabić, the government decided to take steps in this direction after the conclusion that the photography of Aleksandar Vučić in all IDs would contribute to the strengthening of the cult of national symbols of Serbia'. The article plays on the importance of national symbolism in Serbia, that has, since the early nineties, become and remained a major trope (Mock 2011), even though the government has, pro forma, denounced its nationalist past.

The text 'Twitter decided to step up as the leader of the opposition' (Njuz.net, 2017c), presents the reader with an anthropomorphized vision of the Twitter social network, in which it 'decides' to represent the opposition,

‘saying’ that ‘the only thing this government fears is Twitter, the only criticism it reacts to is that coming from Twitter. This is why we can say that I, Twitter, am the only one capable of leading the fight against this regime’. This text refers to what is nowadays known as ‘clicktivism’ and/or ‘slacktivism’ (Karpf 2010, Halupka 2014, Cornelissen, Karelaia, and Soyer 2013), referring to a habit of using social media as a platform instead of actual social and political action, thus ‘slacking’ by ‘clicking’, which could be said to be the *modus operandi* of many opposition parties in Serbia. It additionally reminds readers of the incompetence of Serbia’s opposition, primarily while preparing for the Belgrade elections (supposed to be held by the end of 2017), when no coalitions or agreements have been made, even though Belgrade is seen as the only location where the support for the President can be challenged.

The media themselves – especially their connection to the government – is yet another theme of News Bar and Njuz.net. News Bar’s article ‘The offices of the Croatian Radio Television moves to Kaptol to be closer to its editorial board’ (News bar, 2017d) takes the Croatia’s Catholic Church’ excessive attempts to influence and control Croatia’s main national television, the HRT (Hrvatska Radio-televizija). It says that ‘by this move, as the editor’s office claims, a significantly more fluid correspondence between the editorial office and the journalists shall occur, which will now get more detailed instructions about the program scheme and leading of shows orally, instead of the so far difficult communication via email’. As was noted already in 2003, the emancipation and democratization of the media (instead of their being under constant influence of the government) is judged to be ‘unsatisfactory’ (Zgrabljic Rotar 2003, 60), as the government is seen to influence the media in a strong manner; the situation since 2003 has not changed for the better (see: Vučković 2016, DellaVigna et al. 2014).

The televised versions of the two hubs of political satire work in the same way. In episode 103 of 24 Minuta – the televised version of Njuz. net – the anchor, Zoran Kesić, tackled the repeating elections in Serbia, claiming that his show got ‘more votes than all other shows together, which may not have been difficult, since there are no other shows’ (24 Minuta, ep. 103) indicating the poor diversity of information that has become a hallmark of Serbia under the regime of Aleksandar Vučić and increasing censorship. Additionally, it satirizes the Prime Minister-cum-President for his repetitive bragging that he wins by a large margin.

News Bar’s clip ‘Gynecologist with a religious conscientious objection’ (News bar, 2016) introduces an imagined gynecologist, who due to his faith, refuses to examine women at his work place. Croatia is known in academic circles as having a problem with political Catholicism (Perica

2015) – similar to political Orthodoxy in Serbia – including mass protests against abortion and an insistence on Catholic ethical mores. This clip satirizes the issue, by imagining a medical doctor who does not wish to engage in medical practice. In addition, the standard trope of a professional who does not wish/does not know how to do their job is stressed, as nepotism and lack of professionalism are seen to run amok in Croatia.

CONCLUSION

Both News Bar and Njuz.net have been consistent, since their inception, in ridiculing politics (and society) in Croatia and Serbia, respectively (sometimes even cross-state, occasionally tackling neighboring countries, often referred to as ‘the region’ in local media and political discourse). It is safe to say that political satire has found a fertile ground, and that it will continue to challenge authoritarianism, fostering political consciousness and potential participation by engaging in direct attacks on authoritarian modes of governance and behavior. We have here presented but a few relevant and illustrating discursive examples of their production; the sheer volume of their work could inspire monographs, and we hope that other scholars will contribute.

The discursive *modus operandi*, so to speak, is consistent, both in Njuz.net and News Bar, as seen in the examples above, and can be said to comprise three elements as most important:

- 1) copying the style of classic journalism,
- 2) hyperbole (discursive exaggeration), and
- 3) concentrating on the most relevant or most salient issues in the daily sociopolitical life of their respective communities.

The classical journalistic style is probably the easiest to follow, with the obligatory hyperbole that exaggerates and emphasizes the key points in their production. By concentrating on the highly relevant (and often inflammatory) issues, News Bar and Njuz.net keep holding their audience’s interest. Since the question of censorship has become more salient in the recent years (especially in Serbia, with the cancellation of the ‘Utišak nedelje’ weekly talkshow, as well as shutting down of the newspaper *Vranjske novine*), the continued operation of News Bar and Njuz.net might become challenged. Whilst the televised versions can be stopped with more ease, it would be more difficult to censor their online editions. Still, that might well become an issue in the years to come.

Another issue that would need to be addressed in future research is the problem of ‘clicktivism/slacktivism’ (Karpf 2010, Cornelissen, Karelaia, and Soyer 2013, Halupka 2014), that is, the question (which has been debated within the studies on the topic of political satire and participatory democracy) whether political satire pacifies people, who might succumb under

the impression that simply watching the show may substitute for real societal and political action. However, this is a contested topic, and deserves future research. What has so far been certain is that conventional modes of political action (protests, elections) are the most effective means of holding reactionary forces at bay. Nonetheless, I believe there are signs that political satire can play a role in engaging the public in strengthening democratic forces in Serbia and Croatia.

BIBLIOGRAPHY

- Allcott, Hunt, and Matthew Gentzkow. 2017. "Social media and fake news in the 2016 election". *Journal of Economic Perspectives* 31 (2): 211–36.
- Amarasingam, Amarnath. 2011. *The Stewart/Colbert effect: Essays on the real impacts of fake news*: McFarland.
- Andjelic, Neven. 2014. "The rise and fall of Yugoslavia: Politics and football in the service of the nation(s)". *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft* 2: 99–125.
- Balmas, Meital. 2014. "When fake news becomes real: Combined exposure to multiple news sources and political attitudes of inefficacy, alienation, and cynicism". *Communication Research* 41 (3): 430–454.
- Baum, Matthew A. 2005. *Soft news goes to war: Public opinion and American foreign policy in the new media age*: Princeton University Press.
- Baumgartner, Jody C. 2008. "Editorial Cartoons 2.0: The Effects of Digital Political Satire on Presidential Candidate Evaluations". *Presidential Studies Quarterly* 38 (4): 734–758.
- Baumgartner, Jody, and Jonathan S Morris. 2006. "The Daily Show effect candidate evaluations, efficacy, and American youth". *American Politics Research* 34 (3): 341–367.
- Baym, Geoffrey. 2005. "The Daily Show: Discursive integration and the reinvention of political journalism". *Political Communication* 22 (3): 259–276.
- Cao, X., and P. R. Brewer. 2008. "Political Comedy Shows and Public Participation in Politics". *International Journal of Public Opinion Research* 20 (1): 90–99. doi: 10.1093/ijpor/edmo30.
- Carlson, Matt, and Jason T. Peifer. 2013. "The Impudence of Being Earnest: Jon Stewart and the Boundaries of Discursive Responsibility". *JCOM Journal of Communication* 63 (2): 333–350.
- Charmaz, Kathy, and Linda Liska Belgrave. 2007. "Grounded theory". *The Blackwell encyclopedia of sociology*.
- Colletta, Lisa. 2009. "Political satire and postmodern irony in the age of Stephen Colbert and Jon Stewart". *The Journal of Popular Culture* 42 (5): 856–874.

- Colston, Herbert L, and Jennifer O'Brien. 2000. "Contrast of kind versus contrast of magnitude: The pragmatic accomplishments of irony and hyperbole". *Discourse processes* 30 (2): 179–199.
- Cornelissen, Gert, Natalia Karelaia, and Emre Soyer. 2013. "Clicktivism Or Slacktivism? Impression Management and Moral Licensing". *ACR European Advances*.
- Cuddon, John Anthony. 1991. *The Penguin Dictionary of literary terms and literary theory*. London: Penguin Books.
- DellaVigna, Stefano, Ruben Enikolopov, Vera Mironova, Maria Petrova, and Ekaterina Zhuravskaya. 2014. "Cross-border media and nationalism: Evidence from Serbian radio in Croatia". *American Economic Journal: Applied Economics* 6 (3): 103–132.
- Denitch, Bogdan Denis. 1996. *Ethnic nationalism: the tragic death of Yugoslavia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deskari-Škrbić, Milan, and Hrvoje Šimović. 2017. "The effectiveness of fiscal spending in Croatia, Slovenia and Serbia: the role of trade openness and public debt level". *Post-Communist Economies*: 1–23.
- Doona, Joanna. 2016. "Political comedy engagement: Genre work, political identity and cultural citizenship". Ph.D., Department of Communication and Media, Media Tryck – Lund University.
- Fairclough, Norman. 1992. "Discourse and text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis". *Discourse & Society* 3 (2): 193–217.
- Feldman, Lauren. 2007. "The news about comedy Young audiences, The Daily Show, and evolving notions of journalism". *Journalism* 8 (4): 406–427.
- Fox, Julia R, Glory Koloen, and Volkan Sahin. 2007. "No joke: A comparison of substance in The Daily Show with Jon Stewart and broadcast network television coverage of the 2004 presidential election campaign". *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 51 (2): 213–227.
- Gagnon Jr, VP. 2010. "Yugoslavia in 1989 and after". *Nationalities Papers* 38 (1): 23–39.
- Halupka, Max. 2014. "Clicktivism: A systematic heuristic". *Policy & Internet* 6 (2): 115–132.
- Hariman, R. 2008. "Political parody and public culture". *Q. J. Speech Quarterly Journal of Speech* 94 (3): 247–272.
- Hayden, Robert M. 1996. "Imagined communities and real victims: self-determination and ethnic cleansing in Yugoslavia". *American Ethnologist* 23 (4): 783–801.
- Hmielowski, Jay D., R. Lance Holbert, and Jayeon Lee. 2011. "Predicting the Consumption of Political TV Satire: Affinity for Political Humor, The Daily

- Show, and The Colbert Report". *Communication Monographs* 78 (1): 96–114. doi: 10.1080/03637751.2010.542579.
- Hockenos, Paul. 2016. Croatia's Far Right Weaponizes the Past. *Foreign Policy*. Accessed 23 August 2017.
- Hrvatska, N1. 2017. Tko je zapravo Zlatko Hasanbegović, nova ikona desnice? *N1 Hrvatska*. Accessed 30 September 2017.
- Jovanović, Srđan. 2017. *The Creation and Breakup of Yugoslavia and Czechoslovakia: Developing Polyethnic History*. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.
- Jovanović, Srđan. 2018. Njuz.net i 24 Minuta – online survey. Eurofortress.
- Kalaba, Jovanka. 2014. "The Subversive Role of Verbal Aggression in the Sarcastic Language of Njuz.net". [sic] – a journal of literature, culture and literary translation 2 (4): 1–14. doi: 10.15291/sic/2.4.lc.3.
- Kandido-Jakšić, Maja. 2008. "Social distance and attitudes towards ethnically mixed marriages". *Psihologija* 41 (2): 149–162.
- Karpf, David. 2010. "Online political mobilization from the advocacy group's perspective: Looking beyond clicktivism". *Policy & Internet* 2 (4): 7–41.
- Kecmanovic, Dusan. 2002. "Ethnic times: exploring ethnonationalism in the former Yugoslavia". Praeger. <http://public.eblib.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=3000463>.
- Kreuz, Roger J, Max A Kassler, and Lori Coppenrath. 1998. "The use of exaggeration in discourse: Cognitive and social facets". *Social and cognitive approaches to interpersonal communication*: 91–111.
- LaCapra, Dominick. 1983. *Rethinking intellectual history: texts, contexts, language*: Cornell University Press.
- LaMarre, Heather L., Kristen D. Landreville, and Michael M. Beam. 2009. "The Irony of Satire Political Ideology and the Motivation to See What You Want to See in The Colbert Report". *International Journal of Press/Politics* 14 (2): 212–231.
- Lazer, David MJ, Matthew A Baum, Yochai Benkler, Adam J Berinsky, Kelly M Greenhill, Filippo Menczer, Miriam J Metzger, Brendan Nyhan, Gordon Pennycook, and David Rothschild. 2018. "The science of fake news". *Science* 359 (6380): 1094–1096.
- López-Barajas, José Luis Aguilar. 2016. "Y llegó la barbarie. Nacionalismo y juegos de poder en la destrucción de Yugoslavia". *Cuadernos de Historia Contemporánea* 38: 474–475.
- Lucarelli, Sonia. 2000. *Europe and the breakup of Yugoslavia: a political failure in search of a scholarly explanation*: Martinus Nijhoff Publishers.

- Massey, Garth, Randy Hodson, and Duško Sekulić. 1999. "Ethnic enclaves and intolerance: The case of Yugoslavia". *Social Forces* 78 (2): 669–693.
- Mihajlović, Branka. 2016. Saša Janković: Rušenje u Savamali organizovano. *Radio slobodna Evropa*.
- Milačić, Filip. 2017. "A painful break or agony without end? The stateness problem and its influence on democratization in Croatia and Serbia". *Southeast European and Black Sea Studies* 17 (3): 369–387.
- Mock, Steven. 2011. *Symbols of defeat in the construction of national identity*: Cambridge University Press.
- Perica, Vjekoslav. 2015. "Power, Corruption and Dissent: Varieties of Contemporary Croatian Political Catholicism". *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 35 (4): 2.
- Petrović, Tanja. 2015. "Serbia in the Mirror: Parodying Political and Media Discourses". *Slavic Review* 74 (2): 288–310.
- Reichertz, Jo. 2010. "Abduction: The logic of discovery of grounded theory". Forum: Qualitative Social Research.
- Sharp, J. 2008. "Tomorrow's nonsense today". *The Guardian*, 5 April 2008.
- Shu, Kai, Amy Sliva, Suhang Wang, Jiliang Tang, and Huan Liu. 2017. "Fake news detection on social media: A data mining perspective". *ACM SIGKDD Explorations Newsletter* 19 (1): 22–36.
- Spencer, Metta. 1998. "The breakup of Yugoslavia". *Separatism: Democracy and Disintegration*.
- Stephen, J. 2008. The Onion that made me shed tears of laughter. *The Guardian*.
- Stubbs, Michael. 1996. *Text and corpus analysis: Computer-assisted studies of language and culture*: Blackwell Oxford.
- Tandoc Jr, Edson C, Zheng Wei Lim, and Richard Ling. 2018. "Defining 'fake news' A typology of scholarly definitions". *Digital Journalism* 6 (2): 137–153.
- Transchel, Kate. 2007. *The Breakup of Yugoslavia: Conflict in the Balkans*: Chelsea House.
- Vučković, Milica. 2016. „Personalizacija politike u Hrvatskoj na prijevremenim parlamentarnim izborima 2016. godine". *Političke analize* 7 (27): 11–15.
- Waisanen, Don J. 2011. "Crafting hyperreal spaces for comic insights: The Onion News Network's ironic iconicity". *Communication Quarterly* 59 (5): 508–528.
- Zakošek, Nenad. 2008. "Democratization, state-building and war: The cases of Serbia and Croatia". *Democratisation* 15 (3): 588–610.
- Zgrabljic Rotar, Nada. 2003. "Media Policy and the Public Broadcasting Services in Croatia". *Medijska istraživanja* 9 (1): 59–75.

WEBPAGES AND MEDIA:

24 Minuta. Episode 103 <https://www.youtube.com/watch?v=wQWpRcQ1MSo&list=PLh57bbOQmA2TbmAleJ4wMx4izQoCipobo&index=2>, accessed, April 2017.

N1 (2017) Vučićeva slika – kult ličnosti, države ili lojalnost? <http://rs.ninfo.com/a292873/Vesti/Vesti/Vuciceva-slika-kult-licnosti-drzave-ili-lojalnost.html>

News bar (2017a) U kninu rođen srbotaur, mitsko biće s glavom hrvata i tijelom srbina. <http://news-bar.hr/vijesti/hrvatska/u-kninu-roen-srbotaur-mitsko-bie-s-glavom-hrvata-i-tijelom-srbina>

News bar (2017b) Hasanbegović želi referendumom promijeniti ime sutrašnjeg praznika u dan antifašističke borbe. <http://news-bar.hr/vijesti/hrvatska/hasanbegovi-zheli-referendumom-promijeniti-ime-sutrasnjeg-praznika-u-dan-a>

News bar (2017c) Hrvatska predsjednica devastirana što se nije mogla fotografirati kako gasi požar. <http://news-bar.hr/vijesti/hrvatska/predsjednica-devastirana-shto-se-nije-mogla-fotografirati-kako-gasi-pozhar>

News bar (2017d) Redakcija HRT-a se seli na Kaptol kako bi bila bliža uredništvu. <http://news-bar.hr/vijesti/zagreb/redakcija-hrt-a-seli-na-kaptol-kako-bi-bila-blizha-urednishtvu>

News bar (2016) Ginekolog s vjerskim prizivom savjesti. <https://www.youtube.com/watch?v=l7ZzB7GuFlo>

Njuz.net (2017a) REDAK FENOMEN NA NEBU: AKO VEČERAS PROPUSTITE VUČIĆEVO OBRAĆANJE NACIJI, NA SLEDEĆE ĆETE MORATI DA ČEKATE ČAK JEDAN DAN. <http://www.njuz.net/redak-fenomen-na-nebu-ako-veceras-propustite-vucicevo-obracanje-naciji-na-sledece-cete-morati-da-cekate-cak-jedan-dan/>

Njuz.net (2017b) VLADA SRBIJE PREDLAŽE DA SVAKA LIČNA KARTA IMA VUČIĆEVU SLIKU <http://www.njuz.net/vlada-srbije-predlaze-da-svaka-licna-karta-ima-vucicevu-sliku/>

Njuz.net (2017c) TVITER ODLUČIO DA STANE NA ČELO OPOZICIJE. <https://www.njuz.net/tviter-odlucio-da-stane-na-celo-opozicije/>

SAŽETAK

SMEH KAO OTPOR:
USPON POLITIČKE SATIRE U HRVATSKOJ I SRBIJI

S nedavnim rastom u snazi i uticaju desnice širom sveta, javila se i intenzivirana proizvodnja političke komedije i satire koja pokušava da joj se odupre. U Sjedinjenim Državama, figure poput Donalda Trampa, Kelien Konvej, ili Šona Spajsera, počele su sve češće da postaju objekti satire, u produkcijama od Stivena Kolberta, pa sve do *Saturday Night Live*. U međuvremenu, politička satira se razvijala i na Balkanu, pogotovu u Hrvatskoj i Srbiji, sa radom ljudi koji stoje iza hrvatskog News Bar-a, i srbijanskih 24 Minuta i Njuz.neta, tokom poslednjih nekoliko godina. Savremene teorije medija i političkih nauka počele su da naglašavaju uticaj i važnost ovog specifičnog načina otpora autoritarizmu sve češće sa stanovišta participatorne demokratije i aktivnog državljanstva; ovaj članak predstavlja *modus operandi* hrvatskih i srbijanskih političkih satiričara, te analizira njihove metode i pristupe otporu, sagledavajući njihovu diskurzivnu produkciju u slučajevima nekoliko reprezentativnih tekstova i videa.

KLJUČNE REČI: politička satira, Hrvatska, Srbija, Njuz.net, News Bar, politička participacija.

DIVIDE AND RULE: ECONOMIC VOTING IN ETHNICALLY- DIVIDED SOCIETIES – THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sabina Haverić

*Research Training Group SOCLIFE and Cologne Center
for Comparative Politics, University of Cologne, Germany*

ABSTRACT

While it is generally acknowledged that the economy has an effect on voting behaviour, there has been little work done on that subject in multi-ethnic societies. Ethnic divisions provide incentives for political participation along ethnic lines. This paper investigates the extent to which unemployment affects both voter turnout and the electoral success of incumbent parties in a multi-ethnic environment. Using data based on national electoral results in Bosnia and Herzegovina, the empirical analysis shows that the effect of unemployment on voting behaviour is moderated by the level of ethnic division in the municipality. Economic voting is present in more homogeneous areas, in which unemployment seems to account for more electoral mobilization and less vote for the incumbent parties. However, the mechanism is not working in more ethnically heterogeneous areas. These findings suggest that ethnic divisions are encouraging lack of accountability from the incumbent parties and exculpate them for poor economic performance.

KEY WORDS: Economic voting, unemployment, ethnic divisions, political accountability

1. INTRODUCTION

*‘When you think economics, think elections;
When you think elections, think economics.’*

(Edward R. Tufte, Political control of the economy, 1978)

The fundamental rationale behind elections is simple. ‘Through elections, citizens can choose their representatives, control their govern-

ments and make their preferences heard' (Sundström and Stockemer 2015, 4). Once in office, political representatives are expected to respond to citizens demands and address them through appropriate policy outcomes. Voters' evaluations of the government's performance are usually mirrored in their political decisions whether to vote or not and their vote choice. Thus, besides political representation, the question of accountability is central to empirical research in any democracy. Based on the context, it can be measured along different dimensions. Nevertheless, the reward – punishment hypothesis has prominently been examined with regard to economic performance. 'In order to ascertain whether the incumbents have performed poorly or well, citizens only need to calculate the changes in their own welfare' (Fiorina 1981, 5). Hence, the link between economic performance and electoral outcomes, known as 'economic voting', became very popular in research on retrospective (performance) voting (Rosenstone 1982; Lewis-Beck and Paldam 2000). Economic voting refers to the influence of the economy, at a given time point, on voting patterns. Put simply, it posits that 'when the economy is doing well, voters will vote for the political party in power; but when the economy is performing badly, voters will vote against the incumbent party' (Lewis-Beck and Stegmaier 2000, 183). Indeed, there is a firm consensus within the academic literature regarding the link between high or rising unemployment (as an macro-economic indicator) and 'anti-incumbent' voting (Anderson 2000; Downs 1957; Bengtsson 2004; Jonathan Rogers, Marcelo Tyszler 2012).

However, while there is a consensus that vote shares received by the incumbent depend heavily on economic conditions, scholars disagree on the effect of economic factors on voter turnout. Notably, two rival set of explanations have emerged from the literature. The first set of explanations argue that unemployment reduces voter turnout, because economic hardship makes citizens less likely to vote (Radcliff 1992, 1994; Rosenstone 1982; Southwell 1988). In marked contrast, the second set of explanations contends that economic hardship, and especially high levels of unemployment, strongly encourages voter turnout. As citizens are more responsive to difficult economic circumstances and negative news, economic hardship has a mobilizing effect (Bloom and Price 1975, Kernell 1977, Fiorina and Shepsle 1990). It is worth noting at this point, however, that a limited number of studies have asserted that there is no relationship between the economic situation and turnout (Arcelus and Meltzer, 1975, Fiorina, 1978).

To date, studies of economic voting have predominantly focused on the cases of established democracies—and notably, the United States of America (USA) (Lewis Back and Stegmaier (2000, 184), where economic issues are

often of central importance for the general population. Much less attention has been paid to the distinct experience of ethnically-divided societies, despite their inherent suitability as a test-case. Ethnically-divided societies are frequently characterized by the prevalence of ethnic parties and ethnic voting patterns, even in the face of significant and publically-recognized economic challenges. But to what extent do ethnic voting patterns supersede economic voting? Is there a relationship between unemployment rates and voter turnout in multi-ethnic societies? This paper analyses whether unemployment affects both voter turnout and incumbents' vote share in a context in which it has not been analyzed before: divided ethnic societies with elements of consociationalism, which aims at fair representation of different ethnic groups, but provides further incentives for political participation along ethnic lines.

In this paper, I argue that economic voting does exist in ethnically-divided societies. Appreciative of the fact that deciding for which political party to vote is much more complex and voting behaviour is a result of multiple factors, the aim of this paper is to fill in a small part of the 'funnel' showing that unemployment level influences voting behaviour and turnout even in a multi-ethnic context, where ethnic parties form a basis for the political system, *per se*. However, I hypothesize that the effect of unemployment on voting behaviour is influenced by the level of ethnic divisions. As such, economic voting patterns should be more likely to be discernible in areas characterized by a homogenous ethnic makeup. In this scenario, high levels of unemployment should mobilize citizens to turn out to vote against the incumbent political parties. Thus, unemployment should have a positive effect on voter turnout and a negative effect on vote share for the incumbent parties. In contrast, in ethnically-heterogeneous areas I expect the effect of unemployment on voting behaviour to vanish: I predict no economic voting in these areas. This is because voters in areas where no ethnic group has majority status are more likely to refrain from punishing incumbent politicians for poor economic performance out of fear that the political representatives from other ethnic groups may gain relative political advantage. In short, areas characterized by an ethnically diverse population are more likely to display ethnic, rather than economic voting patterns. Consequently, I expect unemployment rates to have little to no effect on voter turnout and vote share for incumbent parties.

Economic voting in this study is evaluated on the basis of aggregate level data, by looking at the link between the unemployment rate, as the country's macroeconomic indicator, and national election results at the local level. The study focuses on the case of Bosnia and Herzegovina, as a 'least likely' case (Levy 2008; Rohlfing 2012) for non-ethnic (economic) voting. Building on earlier work (Bieber 1999, 2003, 2011; Horowitz 1985),

this paper generates insights on the existence of alternative voting patterns in an ethnically-divided society. In this way, the paper adds to contemporary scholarship by enlarging the evidence base—and in particular, by reinforcing the link between the economy and electoral outcomes in ethnically-divided societies.

2. PREVIOUS RESEARCH

Prior research on voting behaviour has shown vote intention and vote choice to differ due to disparate resources, interests and incentives on the individual level, related with socio-economic, political and institutional characteristics at the aggregate-level (Geys 2006; Verba, Scholzman, and Brady 1995). More specific discussion regarding the effects of economic conditions on vote choice emerged within the literature in the mid-twentieth century (Downs 1957). Many scholars have argued that voters' perception of their government's economic performance directly and consistently affects their voting patterns (for an overview see: Lewis-Beck and Paldam 2000). The common standpoint is that, voters will cast a vote and reward the government if the economy is strong and vote against (punish) the government if the economy deteriorates (Rowe 2013). Earlier studies of economic voting have confirmed that incumbent governments are held responsible for the success or stagnation of the economy, and are accordingly punished or re-elected. As Lewis-Beck and Stegmaier (2000, 211) have argued, 'citizens' dissatisfaction with economic performance substantially increases the probability of a vote against the incumbent'. This type of economic voting is known as 'incumbency-oriented' voting (Dassonneville and Lewis-Beck 2013).

The literature has refined its initial simplistic argument to include two conditions for the existence of economic voting. First, the attribution of responsibility to the government for economic performance (Anderson 2000; Nadeau, Niemi, and Yoshinaka 2002; Powell and Whitten 1993). Second, the existence of political alternatives, which offer citizens the opportunity to express their discontent by voting for another party (Lewis-Beck, 1988; Anderson, 2000, 2007). According to Williams et al. 'in the case of cabinets controlled by one party, voters can easily identify which party or leader is responsible for the country's economic situation', whereas 'coalition governments can make it more difficult for voters to assign credit or blame' (Williams, Stegmaier, and Debus 2017, 1,3). Different levels of government and coalition formations (Anderson 2007), i.e. when there is no clear-cut incumbent government, add additional complexity towards this research. Thus, with regard to the first condition, many studies analyzed economic voting in countries with multi-level systems, where potentially different responsibility attribution applies. For such cases which

are complicated by coalition governments and assume weaker economic voting for the coalition as a whole, recent research showed that voters do still engage in economic voting by targeting the major party in the coalition, i.e. the party of the Prime minister (Williams, Stegmaier, and Debus 2017; Debus, Stegmaier, and Tosun 2014). Furthermore, even in cases when coalition formations show an obstacle for the evaluation of the government's economic performance, the literature found that voters are expected to hold the national government accountable for local (municipal) unemployment conditions when local and national economic conditions are correlated and when unemployment is a socially-centered and politicized issue, which is the case in high-unemployment contexts such it is in Bosnia and Herzegovina (Incantalupo 2011), but also in cases where parties in local leadership and national government overlap.

However, the link between economic hardship and electoral turnout has been less studied in the literature. The idea that the economy affects voter turnout was initially developed by Rosenstone (1982) and Radcliff (1992). In their seminal works, the authors found that individual economic downturns have a demobilizing effect on voting behaviour and people are less likely to vote. The withdrawal from the political system is predominantly explained by reduced resources, feelings of alienation and greater attention given to the individual's own personal circumstances. The dominant message conveyed through the scholarly literature is that economic hardship has a discouraging effect on citizens, making them less active on the political scene. Later on, further scholarly contributions confronted these results with different findings. One of the central developments refers to the finding of a mobilizing effect of unemployment on voter turnout. The mobilizing effect of economic hardship on electoral participation is partially linked to empirical findings which show that voters reactions to negative changes are more intense than reactions towards positive changes (Alvarez, Nagler, and Willette 2000). This is known as the 'grievance asymmetry' (Lewis-Beck and Paldam 2000). Rowe additionally contributed to this debate by claiming that the 'decision to vote or not is also contingent upon who there is to vote for, and not solely upon whether the macroeconomy is good or bad, or whether a person is better off now rather than six months ago' (Rowe 2013, 806). Lack of alternatives for which citizens could cast a vote, could undermine the economic vote and result in abstention (Rowe 2013).

Nonetheless, the literature on economic voting received an overwhelming empirical confirmation for advanced industrial democracies (Dassonneville and Lewis-Beck 2013; Lewis-Beck and Stegmaier 2000; Lewis-Beck and Paldam 2000; Nadeau, Niemi, and Yoshinaka 2002;

Rowe 2013; Powell and Whitten 1993; Alvarez, Nagler, and Willette 2000; Weschle 2013). So did the investigations of the economy and turnout (Burden and Wichowsky 2014; Southwell 1988; Rosenstone 1982; Wolfinger and Rosenstone 1980; Kinder and Kiewiet 1979). Even though the literature has evolved and covered more and more countries, it has paid almost no attention to ethnically-divided countries. Research has thus neglected the link between economy and vote choice in ethnically-divided societies, where ethnicity is a salient issue and ethnic representation is commonly a more important aspect than accountability. Similarly, little attention has been paid to the relationship between economic hardship and voter turnout in such societies. Indeed, ethnically-divided societies represent a least likely case for economic voting patterns, as economic concerns are likely to be overtaken by ethnically-motivated matters. Representation of ethnic groups and their empowerment through democratic institutions often receive priority in these contexts. The aim is to guarantee these ethnic groups to peacefully cohabitate without ethnic conflict and not to underestimate, it is often the only solution for keeping a divided country together. Moreover, ethnically-divided countries are under-researched with regard to economic voting due to the fact that government responsibility is more easily assigned in two-party political systems than in collective governance systems (power sharing coalitions), which are frequently in place in these societies which are divided along ethnic lines. This lack of 'clarity of responsibility' (Anderson 2000) may also account for the limited research. The incumbent government is commonly composed of the main and most popular ethnic parties representing each ethnic group. This is the case in Bosnia and Herzegovina, but certainly this selected case study is no exception. To defect and vote for the opposition, would mean for the voter to vote for a less ethnic, multi-ethnic or non-ethnic party. Some authors consider this contrast to be more appropriate and precise to measure economic voting, rather than the contrast between incumbents and non-incumbents. However, as regards the theory of economic voting in classic terms, it is incumbency oriented so that the 'elector judges past economic performance, and on the basis of that assessment votes for or against the political incumbent' (Lewis-Beck and Stegmaier 2008, 303). Lack of alternatives for which citizens could cast a vote or present alternatives which the voter does not perceive sufficiently ethnic in their nature, could thus undermine the economic vote and result in abstention (Rowe 2013).

For these reasons, previous research on voting behaviour in ethnically-divided societies has focused primarily on ethnic voting patterns and existing incentives for such behaviour, such as institutional factors (i.e. PR electoral systems and consociationalism), strong ethnic identifica-

tion, ethnic antagonisms, fear and anxiety (Bieber 1999, 2003, 2011; Barry 1975; Bogaards 1998; Andeweg 2000). To a large extent, ethnic voting has been attributed to the presence of the consociational elements, which are embedded in their democratic structures (Hulseley 2010; Manning 2004; Caspersen 2004). Arend Lijphart (1977, 1975) coined the concept of consociational democracy, as an archetypal interpretation of power-sharing. It aims at fair representation of different ethnic groups, but ironically provides further incentives for political participation along ethnic lines (Lijphart 1975, 1977, 1997, 1999). Consociationalism is envisaged as a guarantee for a solid democratic future, by offering political representatives from different ethnic groups equal share of political power: that is to say, proportional representation (Touquet 2011). The rigid institutional design promoted by consociationalism is mostly visible through highly decentralized state structures. As noted by Touquet, 'each group must legally be represented in a grand coalition government' (p. 452). Public administration is also based on the principle of proportionality (Touquet 2011). The whole political system is basically built on ethnic divisions and ethnic parties, aiming primarily to offer equal representation for each ethnic group. Ethnic voting is consequently mostly practiced in such divided societies, due to the fear of underrepresentation of one's own ethnic group and regardless of the government's economic performance. Thus, accountability is perceived to be of second priority in these contexts. Ethnic representation comes first. Many consider consociationalism to be a good characteristic because the minorities are given collective rights and equal representation in the government (Cohen 1997; Lijphart 1977, 1999). Nevertheless, proportional representation (as an important consociational feature) has been criticized by many scholars for mobilizing voters along ethnic lines (Horowitz 1985; Reilly et al. 1999; Rokkan 2009; Sisk and Reynolds 1998; Wilkinson 2006) and for exculpating incumbent governments for poor performance, including but not limited to the aspect of economy.

3. AN ALTERNATIVE ARGUMENT

The aim of this paper is to challenge the dominant standpoint that in an ethnically-divided society there is only ethnic voting behaviour. I argue that in an ethnically-divided society higher levels of unemployment stimulate more people to vote and despite the inducing factors for ethnic voting patterns (i.e. elements of consociationalism), economic voting is present even in such societies. Specifically, this article aims to show that the effect of unemployment on both voter turnout and vote share for incumbent parties is moderated by the level of ethnic divisions at the municipality level. What is expected is that in more homogeneous areas with less ethnic divisions, economic voting behaviour should be more present. Unem-

ployment is expected to have a positive effect on voter turnout and a negative effect on the vote share for incumbent parties in homogeneous areas. Building upon the 'responsibility hypothesis', which presumes that the 'voter observes the economy, judges its performance and alters his/her vote accordingly by rewarding or punishing the incumbent' (Lewis-Beck and Paldam 2000, 119), citizens are supposed to hold the representatives accountable for the economic downturn and the economic hardship is expected to mobilize them to a higher degree in order to express their discontent and punish the responsible ones.

By contrast, in more heterogeneous areas the effect of unemployment on voting behaviour and turnout will vanish. I predict no economic voting in these areas. The reason is that economic voting in mixed ethnic communities could lead to an unfavourable zero-sum situation. In these areas where no ethnic group is the majority, it is more risky and costly to punish the members of government which you hold responsible for the high unemployment because this may help representatives of the other group to grow more powerful. Consequently, in more heterogeneous areas I expect unemployment to have no effect on both turnout and vote share for incumbent parties.

4. CASE SELECTION

Following the theory based case selection strategy, Bosnia and Herzegovina was chosen as a *least likely* case for non ethnic (economic) voting. Besides being economically undeveloped, institutionally divided and inefficient, religiously and ethnically heterogeneous, it is mainly a suitable case study due to the 'politicized ethnicity' (Weber, Hiers, and Flesken 2015), which makes ethnicity a cornerstone of politics and the party system, itself (Hulsey 2010; Manning 2004; Caspersen 2004). Thus, determining if Bosnian voters evaluate economic performance of the incumbent parties or if they rather take primordial alternatives based on ethnicity, poses a valuable task. Bosnia and Herzegovina is considered a deeply divided society. Ethnic divisions are omnipresent and ethnicity is a salient issue. According to Kapidžić 'in Bosnia and Herzegovina we may talk about segmented multi-party system with four party subsystems based on ethno-political social cleavages' (Kapidžić 2017). Annex 4 of the Dayton Agreement functions as the country's Constitution, which sought to freeze ethnic divisions and introduced a model of consociational democracy (power sharing). Ethnic groups in Bosnia and Herzegovina have been given constitutional significance, being described as 'constituent peoples'. Significantly, 'a large autonomy for each ethnic group is guaranteed through the highly decentralized state structure' (Touquet 2011, 453). The first article of the consti-

tution addresses the composition of the country, stating that ‘Bosnia and Herzegovina shall consist of the two Entities, the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska (hereinafter ‘the Entities’). Bosniaks, Croats, and Serbs are referred to as constituent peoples (along with Others). According to Kivimäki at al. ‘the prime division of the conflict appears to be the disagreement on the form of the state, that is, whether it should continue to be a unitary state with the borders as they are today, or whether the door to territorial secession of the entities and/or ethnic groups should be opened’ (Kivimäki, Kramer, and Pasch 2012, 19). Furthermore, it is important to note that the ethnic differences are the crux of the fragmented political party system. Almost all parties represent and appeal to one certain group. Party competition does not exist in Bosnia across ethnic lines. One main reason for that are the strict implications of the consociational elements. Consociational elements, such as proportional representation, grand coalition, segmental autonomy and veto rights are incorporated in the constitution of the country and institutionalized. All the basic state-political institutions in Bosnia are structured according to the principle of proportionality and parity (Kasapović 2005). By and large, Bosnia is institutionally designed to accommodate ethnic divisions, promoting and aiming rather for representation, than for accountability. However, it is worthwhile to ask if the importance of ethnic identity does necessarily translate into ethnic voting and what role do economic conditions play? Unemployment is a social phenomenon and one of the greatest public concerns in Bosnia and Herzegovina. This ‘Unemployment-in-Context’, as framed by Incantalupo, makes the Bosnian electorate an interesting target group (Incantalupo 2011). Bosnia and Herzegovina is a newly democratized country, held captured by its overemphasized ethnic divisions which are embedded in the institutional framework. Therefore, considerable attention has been put on explaining the influence of ethnic identity, state structures and institutions on existent voting patterns. By testing the hypothesis of economic voting behaviour in a party system where ethnic parties are dominant and institutional factors conducive for ethnic voting behaviour, the empirical analysis of Bosnia and Herzegovina deepens our understanding of the role played by consociational elements, including other, similar cases in which ethnic voting would also have been more likely to assume. Furthermore, the case study under observation allows for the testing of the economic voting theory with regard to the level of ethnic divisions within the country. In this way, it is possible to identify variations of voting behaviour and voter turnout on the basis of different levels of ethnic divisions.

Consociational features like those present in Bosnia and Herzegovina, are also present in many other countries, which are also facing similar

challenges. As a result, this research has implications for other ethnically-divided societies.

5. DATA

The ideal data set for this study would be a comprehensive survey of individuals immediately after an election, in order to gather information on the evaluation of government economic performance, whether they had voted, for which party they voted and if they did not, why not. However, unlike in many democratic countries, pre- and post-election surveys do not exist in Bosnia and Herzegovina. Funding, resource and access issues have meant that I have not been able to gather individual data of the population to provide an accurate, reliable and unbiased account of voting patterns.

In order to overcome the absence of reliable survey data regarding Bosnia and Herzegovina, and for the purpose of the analysis, I have created a dataset that includes: the 2014 national election results disaggregated by municipality; municipal unemployment rates computed with data obtained from the Agency for statistics of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska Institute of Statistics; and data available on ethnic composition of municipalities from the 2013 population census in Bosnia and Herzegovina.

Whilst recognizing the limitations of drawing inferences about individual behaviour from aggregated data (ecological fallacy (Kramer 1983)), individual level data are perhaps not even necessary for the purpose of this study. Namely, economic factors could have an impact on voting behaviour, even if citizens as voters are not aware of those. Ultimately, this would hinder them to express their genuine motives at the ballot box.

6. OPERATIONALIZATION

As an indicator of the state of the economy, I use the unemployment rate, broken down by municipality. Unemployment is considered to be the most tangible measure of national economic performance. Previous research indicates that while voters show to have a limited knowledge of the macro-economy, they are relatively well informed on the issue of unemployment (Aidt; Paldam and Nannested in Lewis-Beck and Paldam 2000). The unemployment rate is calculated as the total number of unemployed citizens out of the total number of working age population.

Official electoral results at the municipal level were obtained from the Central Election Commission of Bosnia and Herzegovina for the year 2014. Two variables are constructed. The first variable is *voter turnout* which is operationalized as the percentage of citizens who

voted out of the percentage of registered voters. The second variable is the *incumbents' vote share*. This variable is operationalized as the percentage of votes received by the parties that were in office during the previous political term (2010–2014) out of the total valid votes. Out of the 65 parties, 24 independent candidates and 24 coalitions that were eligible to run for general elections in Bosnia and Herzegovina, six political parties were part of the coalition government at that time¹, namely: the Alliance of Independent Social Democrats (SNSD), the Serbian Democratic Party (SDS), the Social Democratic Party (SDP), the Party of Democratic Action (SDA) the Croatian of Independent Social Democrats (SNSD), the Serbian Democratic Party (SDS), the Social Democratic Party (SDP), the Party of Democratic Action (SDA) the Croatian Democratic Union of Bosnia and Herzegovina (HDZ), and the Croatian Democratic Union 1990.

Data from the 2013 census has been used to determine the ethnic composition of the population. I estimate the level of ethnic divisions by a variable ranging from 1–3. Value 1 is attributed to the municipality if one ethnic group is the majority representing more than 80 percent of the total population; value 2 is endorsed to the municipality if one ethnic group accounts for more than 60 percent of the population; and value 3 is used if none of the ethnic groups represent a majority in terms of the number of inhabitants. Bosnia and Herzegovina is divided into 141 municipalities. Nevertheless, as figures on unemployment are not available in six municipalities², the total number of units of analysis is 135.

7. RESULTS

Due to the small number of units of analysis (N=135 municipalities), I use bivariate analysis for the purpose of determining the empirical relationship between unemployment and election results. Table 1 presents the basic descriptive statistics of the computed variables, providing a preliminary summary of the data.

1 Data obtained through Central Election Commission of Bosnia and Herzegovina, www.izbori.ba

2 Istocni Drvar, Kupres, Vukosavlje, Donji Zabar, Istocni Stari Grad and Istocni Mostar.

Table 1

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Unemployment rate	135	1.25	38.00	18.72	6.76
Turnout rate	135	19.18	76.33	51.03	9.82
Incumbents' vote share	135	29.08	97.50	63.39	15.49
Level of ethnic division	135	1.00	3.00	1.50	.81
Valid N (listwise)	135				

Descriptive Statistics

The large differences in unemployment rates between municipalities could have various causes. They may be a result of the supply side, since in many rural municipalities work is in short supply and accessing the job market is for many very difficult. It is even more difficult for reasons of patronage practices. Political patronage as a trade of public sector jobs in exchange for votes is very common in such ethnically-divided and economically under-developed societies. Thus, not being close to the patron (political party), results in fewer employment chances. With regards to the private sector, there are fewer opportunities and certainly a mismatch between smaller and bigger municipalities, as well as poorer and more developed municipalities, which can account for the existent discrepancy in unemployment rates. Political patronage and voter disenchantment are to a certain extent also reasons for the different turnout rates.

As mentioned in the previous sections, unemployment is expected to have a positive effect on voter turnout and a negative effect on the vote share for the incumbent parties in ethnically homogeneous municipalities. By contrast, in heterogeneous areas the effect of unemployment on voting behaviour should vanish. Therefore, in ethnically heterogeneous areas I expect no effect of unemployment on turnout and vote for the incumbent parties. I argue that in more divided areas citizens of one ethnic group fear the growing power of the representatives of the other group, and so will not punish the incumbent even if the economy is struggling.

The relation between unemployment rate and election results is assessed using Pearson's correlation analysis. Municipalities have been classified in three groups from less to more ethnic heterogeneity (see section 6) and correlation coefficients have been computed taken each group separately. The results are showed in table 1. The coefficients in the first column show the relation between unemployment rate and voter turnout. The coefficients in the second column show the relation between unemployment rate and incumbents' vote share.

Table 2: Pearson's correlation coefficients for relation between unemployment rate and voter turnout, and for unemployment rate and incumbents' vote share, by level of ethnic division

Level of ethnic division	Voter Turnout	Incumbents' Vote Share
1 (low)	0,207*	-0,479**
2 (medium)	-0,132	-0,291
3 (high)	-0,006	0,570**

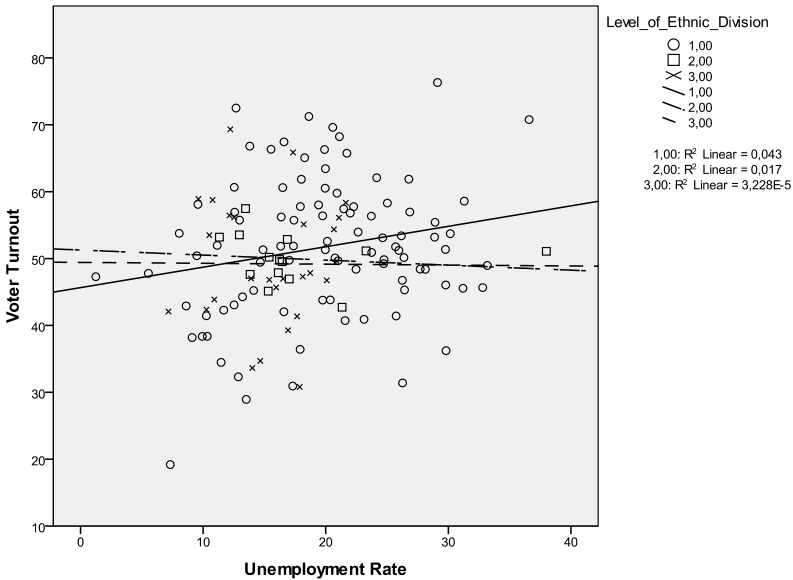
* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

7.1. UNEMPLOYMENT RATE AND VOTER TURNOUT

Starting with the first column of table 2, the Pearson's correlation coefficient for the relation between unemployment rate and voter turnout is 0,207 for the municipalities with low levels of ethnic division. Although the correlation is low, is statistically significant ($p < 0,05$). The higher the unemployment rate, the more voter turnout in municipalities with less ethnic heterogeneity. I interpret this finding as evidence suggesting that in more ethnically homogeneous areas, unemployment has a mobilizing effect. Abstention decreases in municipalities with high unemployment rates. However, in municipalities with medium and, specially, high levels of ethnic division, the correlation between unemployment rate and voter turnout is almost non-existent and the coefficients are not statistically significant. In ethnically heterogeneous areas, economic conditions seem to be independent from voter turnout. These data confirm my expectations. While unemployment mobilize voters in ethnically homogeneous municipalities, citizens in more divided areas do not react to economic conditions.

Another way to identify the type of relation between economic conditions and voter turnout is graphically. Figure 1 shows a scatter plot for unemployment rate and voter turnout. Trend lines at the different groups of municipalities according to the level of ethnic division (low, medium and high) have been added.

Figure 1: Scatter plot for unemployment and voter turnout by level of ethnic divisions

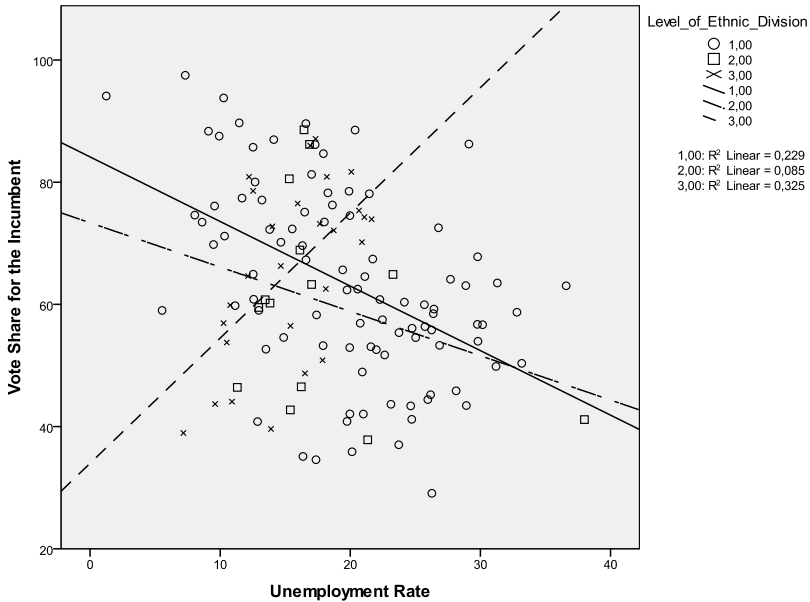
According to Figure 1, expectations regarding the effect of unemployment on voter turnout are confirmed. As hypothesized, there is a positive relation between unemployment rate and voter turnout with regard to homogeneous areas. As such, unemployment accounts for a mobilizing effect on turnout in municipalities where one ethnic group is numerically dominant representing more than 80 per cent of the total population. By contrast, the increase of unemployment has no effect on turnout in less homogeneous areas, as suggested by the almost flat trend lines for medium and high levels of ethnic division.

7.2. UNEMPLOYMENT RATE AND INCUMBENTS' VOTE SHARE

Regarding the relation between economic conditions and vote share for the incumbent parties, the second column of table 2 shows that the relation between unemployment rate and incumbents' vote share also depends on the level of ethnic division in the municipality. The Pearson correlation coefficient is negative and statistically significant for ethnically homogeneous municipalities. That means that the higher the unemployment rate, the less vote share for the incumbent parties in areas with low levels of ethnic divisions. This goes in the direction established by my expectations, which lays out that economic voting exists in such ethnically homo-

geneous areas and incumbent government is accordingly punished for poor economic performance with the loss of votes.

Figure 2: Scatter plot for unemployment and vote share for the incumbents by level of ethnic divisions

However, this is not the case in ethnically heterogeneous areas, where we observe the opposite scenario. I expected no relation between unemployment rate and support for the incumbent parties in non-homogeneous municipalities. In the light of the results of the Pearson correlation analysis, it is so in municipalities with medium levels of ethnic divisions, where the coefficient is not statistically significant. However, in municipalities with high levels of ethnic divisions the correlation coefficient between unemployment and incumbents' vote share is statistically significant and has a value of 0,57, which indicates a strong positive relationship ($p < 0,01$). Thus, again as initially expected, the higher the unemployment rate, the more vote share for the incumbent parties in ethnically heterogeneous municipalities. This finding seems contradictory, but may be explained by the concept of political patronage. Political patronage was shown to work better when ethnic divisions are more salient (Chandra 2007; Weingrod 1968; Kurtovic 2013). It creates 'an instrumental, benefit – seeking voter' (Chandra 2007:13) who is led by patronage benefits and economic security. Patronage benefits are mainly measured through public employment. The

positive correlation between unemployment and votes for the incumbent in heterogeneous areas can intuitively be explained by the expectations of the ethnic group members, that the electoral support of the incumbent will reward them with patronage benefits. In other words, if unemployment is high, the hope for public employment and benefits related with it, makes the citizens shut their eyes to the struggling national economy, as long as a 'strategic vote' for the incumbent can help them to improve their own financial security. The scatter plot showed in Figure 2 makes easier the interpretation of the relation between unemployment rate and vote share for the incumbent parties.

To sum up, analysis indicates that unemployment is positively associated with voter turnout only in municipalities with low levels of ethnic divisions, although correlation is low. The relation of unemployment and vote share for the incumbent parties seems to be stronger. Pearson coefficients are close or even above ± 0.5 . In ethnically homogeneous municipalities the more unemployment, the less vote for the incumbent. However, the relation is the opposite in municipalities with high levels of ethnic division. In ethnically heterogeneous municipalities, incumbents' vote share increases as the economic situation worsens.

8. CONCLUSION

This paper builds on the academic literature that investigates how the economy influences voting behaviour, which has to date tended to focus on more developed democracies. By looking at an ethnically-divided society with different levels of ethnic divisions, this study has sought to test the economic voting theory in a new context. It is a context where ethnicity is a salient issue, ethnic representation is of primary importance and the whole political system was envisaged to accommodate ethnic divisions and avoid further ethnic conflicts, rather than to ensure accountability. This political context of an ethnically-divided society makes it appealing to examine whether voters in these circumstances hold incumbents to account for poor economic performance and if there is any relationship between unemployment and voter turnout. The paper argues that economic voting does exist in divided societies and that the unemployment rate mobilizes citizens to vote, rather than making them withdraw from the political realm.

The results reveal, however, that the effect of economic conditions on voting behaviour is moderated by the level of ethnic divisions in the municipality. Economic voting is present in more homogeneous areas, in which unemployment has a double effect. On one hand, it seems to account for more electoral mobilization (higher voter turnout). On the other hand, it decreases vote shares for the incumbent parties. Never-

theless, the results are not the same for more ethnically heterogeneous municipalities, in which there is not a numerically dominant ethnic group. In fact, in areas in which the level of ethnic divisions is high, unemployment rate does not affect voter turnout. In such scenario, the analysis has showed even higher support of the incumbent parties as unemployment rate increases. The higher support of the incumbent is assumed to be evident due to reasons of patronage benefits these voters may more easily acquire if the incumbent parties (representing their ethnic group) are in power. For the incumbent parties such a political setting is suitable and according to the concept 'divide and rule', this strategy enables them not to be responsive of citizens' preferences and needs, but to be reelected, nonetheless. They keep encouraging divisions among the different ethnic groups, in order to get exculpated for poor performance.

Taken together, these results tell a rather sad story. They show that ethnic divisions are encouraging lack of accountability from the incumbent parties, which reiterate other findings, also using municipality-level data although with a slightly different focus (Hulsey 2010; Manning 2004; Caspersen 2004). This study, however, relates to the economic dimension. Taking into consideration that governments can be held accountable along different dimensions, it may be a sign of accountability along the ethnic dimension. Nevertheless, the findings of this study show that the rational calculus of voting as seen by Downs (1957) is not entirely applicable in divided societies. Not all individuals do vote for the political party that provides them with the highest level of individual benefits—that is to say, out of self-interest. Remembering that ethnically-divided and conflicted societies lack ethnic safety, security and integrity of the state in general, voters give importance to these aspects, as well.

Despite the fact that the results of this study are inferred from aggregates to individuals and are open to ecological fallacy charges, a number of other studies have confirmed the analysis of aggregate data as a reliable and accurate method of data collection. Besides, individual level data are perhaps not necessary for the purpose of this study, because economic factors could be influencing voting behaviour, even if citizens as voters are not conscious of those. Ultimately, this would hinder them to express their genuine motives at the ballot box.

The present research reveals some interesting findings while testing the hypothesis that community-level ethnic diversity affects the magnitude of the economic vote and level of turnout. As far as economic conditions are concerned, which this research linked to voting behaviour, it used municipality level unemployment data for one time point.

By expanding the research and looking at unemployment rates over time, the argument would be highly strengthened.

This study has introduced the question of economic voting in a new setting, namely an ethnically-divided society. It encourages further research on this topic, both in terms of a wider pool of case countries, as well as further testing the argument for the same case by using different data sources and time series data.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to the Research Training Group SOCLIFE at the University of Cologne, for the funding received to undertake a PhD, which made this research possible. Additionally, I would like to thank its Academic Director Prof. Dr. Hans-Jürgen Andress, my supervisor Prof. Dr. André Kaiser and research scholars from the Cologne Center for Comparative Politics (CCCP). Above all, I especially want to thank my dear colleague and friend Laura Cabeza, whose encouragement, input and advice was of utmost help during this research. I greatly appreciate the comments and suggestions of two anonymous reviewers, which improved the quality of this manuscript and the editors of *Politické perspektive*.

REFERENCES

- Alvarez, R. Michael, Jonathan Nagler, and Jennifer R Willette. 2000. "Measuring the Relative Impact of Issues and the Economy in Democratic elections". *Electoral Studies* 19 (2-3): 237-53.
- Anderson, Christopher J. 2000. "Economic Voting and Political Context: A Comparative Perspective". *Electoral Studies* 19 (2-3): 151-70.
- Anderson, Christopher J. 2007. "The End of Economic Voting? Contingency Dilemmas and the Limits of Democratic Accountability". *Annual Review of Political Science* 10 (1): 271-96.
- Andeweg, Rudy B. 2000. "Consociational Democracy". *Annual Review of Political Science* 3 (1): 509-36.
- Barry, Brian. 1975. "The Consociational Model and Its Dangers". *European Journal of Political Research* 3 (4): 393-412.
- Bengtsson, Åsa. 2004. "Economic Voting: The Effect of Political Context, Volatility and Turnout on Voters' Assignment of Responsibility". *European Journal of Political Research* 43 (5): 749-67.
- Bieber, Florian. 1999. "Consociationalism – Prerequisite or Hurdle for Democratisation in Bosnia? The Case of Belgium as a Possible Example". *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe* 2 (3): 79-94.

- . 2003. "The Challenge of Institutionalizing Ethnicity in the Western Balkans: Managing Change in Deeply Divided Societies*²". *European Yearbook of Minority Issues Online* 3 (1): 89–107.
- . 2011. "Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans". *Europe-Asia Studies* 63 (10): 1783–1802.
- Bogaards, Matthijs. 1998. "The Favourable Factors for Consociational Democracy: A Review". *European Journal of Political Research* 33 (4): 475–96.
- Burden, Barry C., and Amber Wichowsky. 2014. "Economic Discontent as a Mobilizer: Unemployment and Voter Turnout". *Journal of Politics* 76(4): 887–98.
- Caspersen, Nina. 2004. "Good Fences Make Good Neighbours? A Comparison of Conflict-Regulation Strategies in Postwar Bosnia". *Journal of Peace Research* 41 (5): 569–88.
- Chandra, Kanchan. 2007. "Counting heads: A theory of voter and elite behaviour in patronage democracies". In *Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, eds. Herbert Kitschelt and Steven I. Wilkinson. New York: Cambridge University Press. 84–109.
- Chandra, Kanchan. 2007. *Why Ethnic Parties Succeed: Patronage and Ethnic Head Counts in India*. Cambridge University Press.
- Cohen, Frank S. 1997. "Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies". *Comparative Political Studies* 30 (5): 607–30.
- Dassonneville, Ruth, and Michael S. Lewis-Beck. 2013. "Economic Policy Voting and Incumbency: Unemployment in Western Europe". *Political Science Research and Methods* 1 (01): 53–66.
- Debus, Marc, Mary Stegmaier, and Jale Tosun. 2014. "Economic Voting under Coalition Governments: Evidence from Germany". *Political Science Research and Methods* 2 (1): 49–67.
- Downs, Anthony. 1957. "An Economic Theory of Political Action in a Democracy". *Journal of Political Economy* 65 (2): 135–50.
- Fiorina, M.P. 1981. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Geys, Benny. 2006. "Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research". *Electoral Studies* 25 (4): 637–63.
- Horowitz, Donald L. 2014. "Ethnic Power Sharing: Three Big Problems". *Journal of Democracy* 25(2): 5–20.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press.

- Hulsey, John W. 2010. "‘Why Did They Vote for Those Guys Again?’ Challenges and Contradictions in the Promotion of Political Moderation in Post-War Bosnia and Herzegovina". *Democratization* 17 (6): 1132–52.
- Incantalupo, Matthew B. 2015. "The Effects of Unemployment on Voter Turnout in U.S. National Elections". Princeton University.
- Kasapović, Mirjana. 2005. "Bosnia and Herzegovina: Consociational or Liberal Democracy?" *Politička misao*, 42 (5): 3–30.
- Kapidžić, Damir. 2017. „Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine". *Političke perspektive* 7 (1) forthcoming.
- Kinder, Donald R., and D. Roderick Kiewiet. 1979. "Economic Discontent and Political Behavior: The Role of Personal Grievances and Collective Economic Judgments in Congressional Voting". *American Journal of Political Science* 23 (3): 495–527.
- Kivimäki, Timo, Marina Kramer, and Paul Pasch. 2012. "The Dynamics of Conflict in the Multi-Ethnic State of Bosnia and Herzegovina-Country Conflict-Analysis Study".
- Kramer, Gerald H. 1983. "The Ecological Fallacy Revisited: Aggregate- versus Individual-Level Findings on Economics and Elections, and Sociotropic Voting". *The American Political Science Review* 77 (1): 92–111.
- Kurtovic, Larisa. 2013. "Nationalist Order and Party Patronage in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina". IREX Scholar Research Brief.
- Levy, Jack S. 2008. "Case Studies: Types, Designs, and Logics of Inference". *Conflict Management and Peace Science* 25 (1): 1–18.
- Lewis-Beck, Michael S., and Martin Paldam. 2000. "Economic Voting: An Introduction". *Electoral Studies* 19 (2–3): 113–21.
- Lewis-Beck, Michael S., and Mary Stegmaier. 2000. "Economic Determinants of Electoral Outcomes". *Annual Review of Political Science* 3 (1): 183–219.
- Lewis-Beck, Michael S., and Mary Stegmaier. 2008. "The Economic Vote in Transitional Democracies". *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 18 (3): 303–23.
- Lijphart, Arend. 1975. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. University of California Press.
- . 1977. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. Yale University Press.
- . 1997. "Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma Presidential Address, American Political Science Association, 1996". *American Political Science Review* 91 (01): 1–14.
- . 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.

- Manning, Carrie. 2004. "Elections and Political Change in Post-War Bosnia and Herzegovina". *Democratization* 11 (2): 60–86.
- Nadeau, Richard, Richard G Niemi, and Antoine Yoshinaka. 2002. "A Cross-National Analysis of Economic Voting: Taking Account of the Political Context across Time and Nations". *Electoral Studies* 21 (3): 403–23.
- Powell, G. Bingham, and Guy D. Whitten. 1993. "A Cross-National Analysis of Economic Voting: Taking Account of the Political Context". *American Journal of Political Science* 37 (2): 391–414.
- Radcliff, Benjamin. 1992. "The Welfare State, Turnout, and the Economy: A Comparative Analysis". *American Political Science Review* 86 (02): 444–54.
- . 1994. "Reward Without Punishment: Economic Conditions and the Vote". *Political Research Quarterly* 47 (3): 721–31.
- Reilly, Ben, Andrew Reynolds. Committee on International Conflict Resolution, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, Division of Behavioral and Social Sciences and Education, and National Research Council. 1999. *Electoral Systems and Conflict in Divided Societies*. National Academies Press.
- Rogers, Jonathan, Tyszler, Marcelo. 2016. Information and Economic Voting. *Political Science Research and Methods*, 1–18. doi:10.1017/psrm.2016.27
- Rohlfing, Ingo. 2012. *Case Studies and Causal Inference: An Integrative Framework*. Palgrave Macmillan.
- Rokkan, Stein. 2009. *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. ECPR Press.
- Rosenstone, Steven J. 1982. "Economic Adversity and Voter Turnout". *American Journal of Political Science* 26 (1): 25–46.
- Rowe, Kelly T. 2013. "Making Voice Count Economic Voting and the Number of Parties". *Party Politics* 21(5): 803–812
- Sisk, Timothy D., and Andrew Reynolds. 1998. *Elections and Conflict Management in Africa*. US Institute of Peace Press.
- Southwell, Priscilla L. 1988. "The Mobilization Hypothesis and Voter Turnout in Congressional Elections, 1974–1982". *The Western Political Quarterly* 41 (2): 273–87.
- Sundström, Aksel, and Daniel Stockemer. 2015. "Regional Variation in Voter Turnout in Europe: The Impact of Corruption Perceptions". *Electoral Studies* 40: 158–69.
- Touquet, Heleen. 2011. "Multi-Ethnic Parties in Bosnia-Herzegovina: Naša Stranka and the Paradoxes of Postethnic Politics". *Studies in Ethnicity and Nationalism* 11 (3): 451–67.

- Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman, and Henry E. Brady. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press.
- Weber, Anke, Wesley Hiers, and Anaid Flesken. 2015. *Politicized Ethnicity: A Comparative Perspective*. Palgrave Macmillan.
- Weingrod, Alex. 1968. "Patrons, Patronage, and Political Parties". *Comparative Studies in Society and History* 10 (04): 377–400.
- Weschle, Simon. 2014. "Two Types of Economic Voting: How Economic Conditions Jointly Affect Vote Choice and Turnout". *Electoral Studies* 34 (2014): 39–53
- Wilkinson, Steven I. 2006. *Votes and Violence: Electoral Competition and Ethnic Riots in India*. Cambridge University Press.
- Williams, Laron K., Mary Stegmaier, and Marc Debus. 2017. "Relaxing the Constant Economic Vote Restriction: Economic Evaluations and Party Support in Germany". *Party Politics* 23 (3): 286–96.
- Wolfinger, Raymond E., and Steven J. Rosenstone. 1980. *Who Votes?* Yale University Press.

SAŽETAK

ZAVADI, PA VLADAJ: EKONOMSKO GLASANJE U ETNIČKI PODJELJENIM DRŽAVAMA – SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE

Uprkos opće prihvaćenom stajalištu da ekonomija ima značajan utjecaj na glasačko ponašanje, jako malo akademske pažnje je do sada posvećeno dubljoj analizi ovog pitanja u multietničkim državama. Etničke podjele daju poticaj političkoj participaciji po osnovu etničke pripadnosti. Ovaj rad se bavi pitanjem da li nezaposlenost utiče na izlaznost na izbore i izborni uspjeh vladajućih stranaka i u kojoj mjeri je to slučaj u multietničkim sredinama. Koristeći podatke o izbornim rezultatima na općim izborima u Bosni i Hercegovini, empirijska analiza pokazuje da je uticaj nezaposlenosti na glasačko ponašanje uvjetovan obimom etničkih podjela u lokalnim jedinicama. Tako je ekonomsko glasanje prisutno u homogenim sredinama, u kojima nezaposlenost podstiče glasačku mobilizaciju, ali doprinosi i smanjenju glasova za vladajuće stranke. Ipak, u etnički heterogenim sredinama to nije slučaj. Dobijeni rezultati ukazuju na to da etničke podjele doprinose nedostatku političke odgovornosti vladajućih stranaka i iste ekskulpiraju za loša ekonomska dostignuća tijekom njihovog mandata.

KLJUČNE RIJEČI: ekonomsko glasanje, nezaposlenost, etničke podjele, politička odgovornost.

PRIJEVODI

KOZMOPOLITIZAM PROTIV KOMUNITARIZMA: NOVI SUKOB U EUROPSKIM DEMOKRACIJAMA¹

Wolfgang Merkel

WZB Centar za društvene znanosti Berlin

SAŽETAK

Na temelju usporedbe istraživanja elita u pet zemalja (Njemačka, Poljska, Turska, Meksiko i SAD) i podataka iz baza *World Values Survey* (WVS) i *Transatlantic Trends Survey* (TTS) autor identificira stvaranje novog političkog rascjepa između kozmopolita i komunitaraca. Novi rascjep izaziva podjele unutar biračke baze i stranačkih struktura u etabliranim strankama, izaziva predstavnički jaz i otvara prostor populističkim strankama. Autor raspravlja o posljedicama ovog novog rascjepa za demokraciju i upozorava da nove populističke stranke smanjuju predstavnički jaz ali štete demokraciji ako potkopavaju demokratske principe jednakosti zagovarajući rasnu, etničku, vjersku ili pak rodnu isključivost. S druge strane, etablirane stranke također štete demokraciji ako je pokušavaju spasiti koristeći nedemokratske zabrane ili moralističku isključivost. Autor zaključuje da je za demokraciju najbolji put koji primat daje demokraciji nacionalne države dok god je ona u stanju organizirati donošenje odluka na demokratski način od supranacionalnih institucija.

KLJUČNE RIJEČI: politički rascjepi, populizam, demokracija, predstavnički jaz, kozmopolitizam, komunitarizam

Globalizacija je promijenila svijet. Intenzivirala je gospodarske, komunikacijske, kulturne i političke odnose među državama u nikad ranije viđenom razmjeru. Također je transformirala unutarnje funkcioniranje društava, njihove strukture, institucije, organizacije, procedure, distributivne odnose, klase, slojeve, diskurse i pravne norme. Motori globalizacije bile su tehnološke inovacije i ekonomska utrka za profitom, ali i poli-

¹ Uz autorovo dopuštenje ovdje objavljujemo prijevod teksta koji je izvorno objavljen pod naslovom „Kosmopolitismus versus Kommunitarismus: Ein neuer Konflikt in der Demokratie“ kao poglavlje u zborniku radova: Philipp Harfst, Ina Kubbe and Thomas Poguntke (eds.) (2017) *Parties, Governments and Elites: The Comparative Study of Democracy*. Wiesbaden: Springer VS, 9–23.

tičke odluke, počevši s neoliberalnom „revolucijom“ Thatcher i Reagana krajem 1970-ih, zatim sa sekuritizacijom globalizacije putem Vašingtonskog konsenzusa 1989/1990, pa do zaokreta prema „Trećem putu“ koji su napravili američki Demokrati i glavne socijaldemokratske stranke Zapadne i Istočne Europe na prijelazu tisućljeća. Posljedica je, očekivano, bio povratak povećane socioekonomske nejednakosti u zemljama OECD-a. To je već drugdje opisivano i analizirano tako da nema potreba za ponavljanjem na ovome mjestu.

Umjesto toga, htio bih se usredotočiti na političke izazove globalizacije te ih u cijeloj njihovoj složenosti svesti na jedno normativno pitanje – u kojoj mjeri bi granice nacionalnih država trebale biti otvorene, a u kojoj mjeri zatvorene? Otvaranje i zatvaranje granica ovdje razumijemo u cjelovitom smislu – posrijedi su otvaranje granica za robe, kapital i usluge, ali i pitanja migracija i univerzalnosti ljudskih prava,² prekograničnog zagađenja okoliša, klimatskih promjena ili pak prenošenja suverenih prava nacionalnih država na supranacionalne organizacije i režime. Za empirijske dokaze ponajviše ću se oslanjati na podatke prikupljene u okviru kolektivnog istraživačkog projekta na berlinskom WZB institutu društvenih znanosti, pod vodstvom Ruuda Koopmansa, Michaela Zürna i mene.³

U pozadini normativne formulacije (u kojoj mjeri bi granice *trebale* biti otvorene ili zatvorene?) su empirijska pitanja, a posebice sljedeća:

1. Koje društvene promjene su proizašle iz otvaranja granica tijekom globalizacije? Jesu li stvorile novi rascjep u razvijenim demokracijama kapitalističkoga Zapada ili u defektnim demokracijama izvan jezgre zemalja članica OECD-a? Odnosno, je li moguće identificirati novi društveni rascjep između kozmopolitskih dobitnika i komunitarističkih gubitnika ili skeptika globalizacije?⁴
2. Nakon što odgovorimo na ova empirijska pitanja, možemo se – dapače, moramo se – upitati kako se može baviti pitanjem otvaranja granica na način da naše demokracije postanu više, a ne manje pravedne, solidarne i demokratske?⁵ Ovaj članak zaključujemo ponovnim postavljanjem pitanja demokratskog legitimiteta demokratskih poredaka u doba kozmopolitskih i komunitarističkih izazova.

2 Ovdje se referiram samo na takozvanu prvu generaciju ljudskih prava, tj. negativna, defanzivna prava, a ne na pozitivna prava participacije (druga generacija) ili socijalna prava (treća generacija), koja su puno problematičnija u smislu svoje univerzalnosti.

3 Većinu empirijskog posla na projektu *Cosmopolitanism and Communitarianism – How Globalization is Reshaping Politics in the 21st Century* obavili su Oliver Strijbis, Celine Teney i Pieter de Wilde.

4 Dolje vidjeti detaljniju elaboraciju ovih kategorija.

5 Ova tri atributa nisu *a priori* limitirana na nacionalnu državu, no uvijek ih treba razumijevati kao da se referiraju i na relevantne sfere onkraj nacionalne države.

1. DRUŠTVENI RASCJEPI

Uz Harryja Ecksteina (1966), kao i Allardta i Pesonena (1967), Seymour M. Lipset i Stein Rokkan (1967) bili su ključni autori koji su skovali pojam društvenih rascjepa u kontekstu suvremenih istraživanja o političkim strankama. Zanimljivo je da Lipset i Rokkan opisuju povijesni slijed i razvoj četiriju klasičnih rascjepa, no ne daju jasnu definiciju samoga pojma. Posljedično su sociolozi i politolozi, pa i sama politologija općenito, na različite načine koristili ovaj pojam. Stefano Bartolini (2005, 16) je kritizirao ovakav nenamjerni konceptualni pluralizam, te se oslonio na Marxovo shvaćanje društva i politike kako bi ukazao na blisku uzročnu vezu između društvenih sukoba i političkoga poretka. Bartolini proširuje pojam društvenog rascjepa u analitički koncept koji se sastoji od tri dimenzije (2005, 16–17):

- *empirijski* element koji se prvenstveno manifestira u interesima unutar suprotstavljenih društvenih struktura;
- *normativni* element, tj. prilično koherentni skup vrijednosti i uvjerenja koji tvori identitet neke skupine;
- *organizacijski* element, tj. institucije i organizacije, poput stranaka, koje usmjeravaju svoje mobilizacijske strategije prema rascjepu te ga stoga pojačavaju.

Potrebno je ispitati sve tri dimenzije kako bi se utvrdilo jesu li globalizacija te društveni i politički otpori prema njoj stvorili novi društveni rascjep između kozmopolitizma i komunitarizma. Što znače ova dva složena i kontroverzna filozofska pojma? Kozmopoliti, s različitim prioritetima i intenzitetom, zagovaraju otvaranje granica: slobodno kretanje roba, usluga, kapitala, prava i ljudi, a mjerama protiv klimatskih promjena daju prednost pred povijesno utemeljenim, no normativno kontingentnim granicama nacionalnih država. Prema temeljnom kozmopolitskom argumentu, ovlasti nacionalnih država i međuvladina suradnja nisu dovoljne za učinkovito suočavanje s izazovima globalizacije. Sukladno tom argumentu, suverena prava nacionalnih država treba prenijeti na supranacionalna tijela. Europska unija (EU) bi mogla biti jedan od modela takvog prijenosa suverenosti. Kozmopoliti imaju iznadprosječnu razinu obrazovanja, iznadprosječna primanja te visoke razine kulturnog i ljudskog kapitala. Preferiraju multikulturalizam, odbacuju asimilaciju, te su visoko mobilni kako prostorno, tako i na tržištu rada. Ukratko, u pravilu se radi o globalizacijskim dobitnicima. Craig Calhoun (2002) naziva ih, ne bez doze (auto)ironije, *frequent flyers* naših društava.

Komunitarce možemo idealtipski konceptualizirati pomoću suprotnih atributa od onih navedenih kod kozmopolita. Oni u pravilu imaju ispodprosječnu razinu obrazovanja, ispodprosječna primanja te, u doslovnom smislu, ograničeni kulturni i ljudski kapital. Odbacuju multikulturalizam te nisu odveć mobilni, niti prostorno ni profesionalno izvan nacionalne

države. Komunitarci su u pravilu globalizacijski gubitnici te su posebno gospodarski i kulturno zainteresirani da se očuvaju strogo kontrolirane granice nacionalnih država.

Ovo su, dakako, idealtipske konstrukcije. U stvarnosti pojedinci ne izražavaju odjednom sve ove karakteristike. No, što ih više posjeduju, to ih je moguće jasnije smjestiti na jednom ili drugom polu ovoga društvenog rascjepa. Uz to, što se više pojedinci sâmi vide na jednom od dva pola, a ne u nekom od prijelaznih oblika u sredini, to će politički i društveni poduzetnici snažnije mobilizirati po ovoj osnovi te tako jačati ovaj trend koji izvire iz društvenih struktura. Pa ipak, pojedinci, kao i organizacije, sigurno mogu posjedovati elemente obaju idealtipova, posebice u slučaju velikih, široko definiranih kolektivnih organizacija koje žele predstavljati širok krug ljudi, kao što je to kod takozvanih narodnih stranaka (*Volksparteien*) u kontinentalnoj Europi.

Na ovom mjestu treba izreći još jednu napomenu. Predstavio sam idealtipove kozmopolitizma i komunitarizma bez ikakvih normativnih preferencija za jedan ili drugi idealtip. Na kraju ću se, ipak, pozabaviti nekim moralnim problemima, ako ne i dvojbama, koje su svojstvene svakoj od ove dvije pozicije. Jedino mjerilo na temelju kojega bi trebalo prosuđivati razvoj društvenih rascjepa jest pitanje vodi li on u više ili manje demokracije.

2. KONFLIKTNE STRUKTURE

U našem se istraživanju mogu prepoznati dvije konfliktne dimenzije: gospodarska, koju oblikuju različiti ekonomski interesi, te kulturna, koja polarizira na pitanjima imigracije i prihvata izbjeglica. Što se više ove dvije dimenzije preklapaju na jednome polu, te ih dovoljno velik broj pojedina tako percipira, to je veći socioekonomski potencijal sukoba. U našem komparativnom istraživanju pet zemalja⁶ Oliver Strijbis, Céline Teney i Marc Helbling (pogl. 2) utvrđuju jasnu podjelu između kozmopolitskih elita i komunitarističkih „masa“. Do ovakvoga su zaključka došle i druge studije koje su koristile drugačije konceptualno pojmovlje (npr. Kriesi i dr., 2008).⁷ Kako bi objasnili nastanak ove podjele, autori formuliraju i testiraju tri hipoteze:

1. Podjelu prvenstveno određuju ekonomski interesi. Elite posebice profitiraju od globalizacije.

6 De Wilde, Pieter, Koopmans, Ruud, Merkel, Wolfgang, Strijbis, Oliver, Zürn, Michael (u tisku) *The Struggle over Borders: The Sociology of Cosmopolitanism and Communitarianism*.

7 Što se tiče otvaranja granica, Kriesi i dr. govore o „integracionistima“ i „demarkacionistima“, no uvelike se libe normativno ukorijeniti ove koncepte.

2. Podjelu prvenstveno uzrokuje nejednaka raspodjela kognitivnih resursa, s time da oni s većim kognitivnim resursima (elite) naginju kozmopolitizmu, a one s manjim kognitivnim resursima možemo pronaći na komunitarističkom polu.
3. Podjelu uzrokuje nejednaka raspodjela kulturnoga kapitala, pri čemu se oni koji posjeduju transnacionalne mreže, te često putuju ili mijenjaju boravište, većinom opredjeljuju za globalizaciju i kozmopolitizam, a oni koji su gotovo isključivo vezani uz nacionalne društvene i profesionalne kontakte, kao i „stacionarni“ kulturni i ljudski kapital, imaju dobre razloge biti protiv globalizacije, a za jasno definirane komunitarističke jedinice.

Podaci za testiranje ove tri hipoteze uzeti su iz ankete provedene tijekom 2014. i 2015. godine u pet zemalja (Njemačka, Poljska, Turska, Meksiko i Sjedinjene Američke Države) među elitama u dvanaest područja: politici, upravi, pravosuđu, vojsci i policiji, sindikatima, lobističkim skupinama, poslovnom i financijskom sektoru, akademskoj zajednici, vjerskim ustanovama, civilnom društvu, medijima i kulturi. Ovim elitama postavljena su ista pitanja kao i općoj populaciji u petom i šestom valu *World Values Survey* (WVS), kao i u *Transatlantic Trends Survey* (TTS) 2008. i 2009. godine. Dobiveni su sljedeći rezultati:

1. Hipoteza o čisto ekonomskim razlozima, tj. teza da elite profitiraju od globalizacije, dok prosječni građanin snosi većinu troškova, nije mogla biti dovoljno potvrđena. Kao prvo, niži slojevi u manje razvijenom Meksiku i Turskoj u svojim se stavovima jedva razlikuju od svojih parnjaka u visokorazvijenoj Njemačkoj i Sjedinjenim Državama, premda su prvi svakako profitirali od globalizacije, dok potonji nisu. Kao drugo, što još više govori protiv ekonomskog objašnjenja, elite ne samo da izražavaju „ekonomske“ preferencije za slobodnu trgovinu i imigraciju (radne snage), već i pridaju puno veću važnost klimatskim promjenama i univerzalnosti ljudskih prava od opće populacije.
2. Nasuprot tome, obrazovanje je snažno korelirano s kozmopolitskim vrijednostima: što netko ima viši stupanj obrazovanja, to više pokazuje kozmopolitske preferencije. Štoviše, elite i viša srednja klasa dolaze u napast koristiti kozmopolitske preferencije kao statusni simbol, te stoga kao kulturnu strategiju statusne diferencijacije nasuprot nižim slojevima.
3. Najsnažnije objašnjenje za kozmopolitske stavove leži u „kulturnome kapitalu“. Kozmopolitizam u ovom smislu nije samo ograničen na političke, pravne ili ekonomske stavove, već služi identitetu „građana svijeta“ i životnome stilu koji s njime ide ruku pod ruku. Na taj način formira se zasebna grupa ljudi koju odlikuju

politička dalekovidnost, specifičan habitus i viša razina moralne osjetljivosti.

Ekonomski interesi sami po sebi objašnjavaju relativno malen dio toga što čini podjelu na kozmopolitske elite i komunitarističke „mase“. Kozmopolitske stavove i statusne razlike naspram komunitarističkih pozicija ponajviše objašnjavaju ljudski (obrazovanje) i kulturni kapital. Usprkos eksplanatornim razlikama, ova tri faktora – ekonomski interesi, razina obrazovanja i kulturni kapital – preklapaju se u kategorijama „kozmpolitskog“ i „komunitarističkog“. Stoga možemo očekivati pojačavanje i stabilizaciju crta razdjelnica. Postoje jasni pokazatelji da na društvenoj razini nastaje novi rascjep kojega podupiru i pojačavaju narativi izgradnje identiteta kozmopolitizma i nacionalističkoga komunitarizma. Ovo pak utječe na stranački sustav. Diskursi i uspjesi desnih populista teško se mogu objasniti bez ove dimenzije sukoba. U većini stranačkih sustava u Zapadnoj i Istočnoj Europi etablirale su se desne populističke stranke, sa sve većim izbornim i političkim značenjem. To, međutim, nije predmet naše rasprave. Umjesto toga, želim sada prijeći na tip političke stranke koji teško može uspješno mobilizirati na ovom društvenom rascjepu, te je doista u opasnosti od velikih gubitaka, budući da ovaj rascjep izravno presijeca stranačke strukture i biračku bazu.

3. DVOJBA NARODNIH STRANAKA

U Zapadnoj su se Europi takozvane narodne stranke (*Folksparteien*) posebice našle pod pritiskom novoga rascjepa. Rascjep između kozmopolitskog i komunitarističkog izravno presijeca njihove programe, njihove politike, njihovo članstvo i njihovo biračko tijelo. Čini se da su socijaldemokratske narodne stranke (lijevi centar) snažnije od drugih stranaka pogođene ovime, budući da njihovi programi tradicionalno imaju i snažno kozmopolitske (internacionalističke) i snažno komunitarističke („narodni dom”)⁸ korijene. Osim toga, ove stranke obično u svojoj organizacijskoj strukturi pokazuju neravnomjerni disparitet. Članska (i biračka) baza je često podijeljena u dva tabora – s jedne strane komunitaristički radnici, a s druge pripadnici srednje klase s kozmopolitskim korijenima, zatim srednji stranački dužnosnici koji su najčešće iz nove srednje klase u usponu i u glavnini iskazuju kozmopolitske preferencije, te konačno stranačko vodstvo koje većinom ima kozmopolitska uvjerenja, no također zauzima

8 *Folkshemmet* (šved. „narodni dom”) bio je od kasnih 1930-ih pa sve do 1990-ih vodeći princip švedske socijaldemokracije, a za svoj cilj imao je kohezivnu i solidarnu zajednicu unutar jasno određenih granica. Dok je ova ideja izgubila na snazi u Švedskoj, u Danskoj su je prigrlile skoro sve političke stranke te je ondje povezana s idejom o samoodrživoj nacionalnoj državi.

i komunitarističke pozicije iz strateških, izbornih razloga. Sukob između ova dva tabora, kao i unutar i između tri organizacijske razine nije riješen, te je vjerojatno i nerješiv. U ovom se kontekstu na izjavu bivšeg predsjednika SPD-a Sigmara Gabriela kako je SPD „stranka gromoglasnog i jednog i drugog“, čime je reafirmirao slogan Willyja Brandta, može gledati kao na pokušaj da se artikulira ideološko-organizacijske lomove unutar stranke kao specifičnu responzivnost naspram vrijednosnog pluralizma u društvu.

Narodne stranke na desnome centru su snažnije ukorijenjene u tradiciju nacionalne države, te su tradicionalno skeptičnije prema multikulturalizmu, manjinskim pravima i imigraciji. No, s obzirom da stranke desnog centra naginju prema sredini stranačkoga spektra, gotovo neizbježno naposljetku „uvoze“ kozmopolitska uvjerenja te, sukladno tome, i sukob između komunitaraca i kozmopolita. To je bio slučaj s CDU-om od početka Velike koalicije 2013. godine. Sukob unutar stranke intenzivirao se od 2015. godine, nakon što je došlo do iznenađujućeg i programski nepotkrijepljenog zaokreta Angele Merkel i stranačkog vodstva u izbjegličkoj politici.⁹ Ovaj se sukob s popriličnim intenzitetom odigrao posredno, između CDU-a i sestrinske stranke CSU. Ključna točka prijedora u kozmopolitsko-komunitarističkom sukobu ležala je u pitanju otvaranja ili zatvaranja granica za izbjeglice i tražitelje azila, kao i u pitanju može li država legitimno postaviti gornje granice za prihvrat izbjeglica i tražitelja azila. Vodstvo CDU-a je, iznenađujuće i suprotno vlastitim programskim opredjeljenjima, zauzelo kozmopolitski stav, dok je CSU svojim konzervativnim komunitarističkim stavom ostao vjeran svojoj programskoj tradiciji.

Kozmopolitsko-komunitaristički sukob u Europi prijeti ubrzanjem stalnoga pada narodnih stranaka. Glavni dobitnici uslijed tog sukoba neće biti samo desni populisti, već i kozmopolitske postmaterijalističke stranke koje su se odavno etablirale nauštrb tradicionalnih stranaka lijevoga centra. Populistička je desnica zauzela puno političkog prostora desno od tradicionalno konzervativnih stranaka u Zapadnoj Europi, nakon što su kozmopolitizirane narodne stranke napustile taj prostor. Danska narodna stranka, FPÖ u Austriji, Nacionalna fronta u Francuskoj, te „Stranka za slobodu“ Geerta Wildersa se ističu, no nikako nisu jedini primjer. U Švicarskoj je Švicarska narodna stranka (SVP) integrirana u svestranačku vladajuću koaliciju. U dijelovima Istočne Europe, posebice u Mađarskoj i Poljskoj, neliberalni desni populistu su dominantne stranke u vladi.

9 U drugoj polovici 2016. vodstvo CDU-a je ovaj problem počelo shvaćati kao pitanje mobilizacije širokih slojeva svojih birača kojima se obraćaju kao narodna stranka, te je odgovorila ponovnim zaokretom u izbjegličkoj i azilantskoj politici, u smjeru snažnijeg zatvaranja granica.

Zapadna su društva u zadnjih četiri desetljeća prošla kroz daleko-sežne kulturne promjene. Novi životni stilovi, istospolni brakovi, jednake šanse za oba spola, multikulturalizam i okolišna pitanja dominiraju kako diskursom tako i procesom kreiranja javnih politika. Najkasnije krajem 1990-ih, s dolaskom politike „Trećega puta“, u socijaldemokratskim su strankama ova pitanja na margine potisnula pitanje raspodjele (Merkel i dr., 2008). Progresivizam se stoga počeo sve više definirati u kulturnom, tj. kozmopolitskom smislu. Općenito, kozmopolitske elite drže ključne položaje u poslovnom svijetu, u državnom aparatu, u strankama i u medijima. Kozmopolitski diskurs vladajućih elita postao je vladajući diskurs u razvijenim društvima s obje strane Atlantika. Njegova kritika često je podvrgnuta moralnoj delegitamaciji u javnoj sferi. Teme i pojmovlje u javnoj raspravi budno se ispituju s obzirom na moralnu dopustivost te ih se, ako se ocijeni da je potrebno, stavlja na političko-moralni indeks. Ovo diskurzivno ograničavanje imalo je za posljedicu lakoumnno prepuštanje borbenog pokliča otpora „političkoj korektnosti“ u ruke desnih populista. Međutim, nostalgичni povratni udarac protiv ljubomorno čuvane kulturne modernizacije je gotovo logična i bespomoćna reakcija manje obrazovanog, pretežito muškog stanovništva iz niže i niže srednje klase, kao i konzervativaca iz svih društvenih slojeva. Ove skupine sebe vide kao gubitnike kulturne moderne. U slučaju niže i niže srednje klase postoji osobito snažno preklapanje statusa ekonomskih i kulturnih gubitnika. Iz ove se perspektive populistički revolt može prije svega tumačiti kao reakcija na pretjerani kozmopolitizam i moraliziranje glavne struje i bolje stojećih slojeva. Je li ovaj sukob štetan za demokraciju?

4. KOZMOPOLITIZAM, KOMUNITARIZAM I DEMOKRACIJA

Sukobi nisu ništa novo u demokraciji. Naprotiv, jedna od ključnih prednosti demokracije naspram ostalih oblika političkih režima jest njena sposobnost da mirno razriješi sukobe sukladno *a priori* kodificiranim i legitimiranim procedurama. Što bi onda mogao biti specifičan izazov za naše demokracije koji proizlazi iz novoga društvenog rascjepa? Ovdje ćemo kratko razmotriti dva takva izazova.

4.1. POLARIZACIJA

Pozicije kozmopolita i šovinističkih komunitarista¹⁰ normativno se nalaze na suprotnim polovima. Ovo vrijedi kako na teorijskoj razini tako i u

10 Bitno je ponovno spomenuti kako unutar širokog spektra komunitarizma razlikujem dvije inačice – socijaldemokratsku verziju solidarne i kohezivne zajednice, te nacionalno-šovinističku verziju isključivanja drugih.

praktičnoj politici. U stranačkom krajoliku, ova polarizacija svoj suparnički izričaj dobiva u sukobu etabliranih stranaka demokratskog ustavnog poretka i desnih populističkih parija koji se nalaze u sivoj zoni između demokracije i autoritarizma. Demokratska glavna struja, od Habermasa do Lijpharta, od deliberativne do konsocijacijske demokracije, od CDU-a do SPD-a, smatra polarizaciju nepoželjnom u demokraciji. Razum, kompromis, deliberacija lišena moći i interesa ili barem pregovaranje bez konflikta i posredovanje između interesa smatraju se srži postideološke politike 21. stoljeća. Prvaci ovakve vrste politike bile su glavne stranke desnog i lijevog centra, kooperativna interesna udruženja, te tehnokrati. Od 1945. godine oni su bili održavani ili su se sami održavali kao depolitizirani integrativni akteri demokracije. Međutim, nemoguće je ne primijetiti i slabe strane. Bogatstvo bogatih se povećalo, a raslo je i siromaštvo siromašnih, neoliberalna paradigma je zavládala kako tržištima tako i ekonomskim fakultetima, a konzervativni i reakcionarni tradicionalisti su moralizirajućim argumentima izgnani iz glavne struje javnoga diskursa. Oni, kao i niže klase, dobivaju malo toga od „ekonomske racionalnosti“ (obećanje *trickle-down* efekta) i kozmopolitskog razuma (univerzalnost, otvorene granice, supranacionalizam). Dugo vremena reagirali su rezignacijom, uvelike se povlaćći iz političke participacije.

Postmarksisti poput Chantal Mouffe i Ernesta Laclaua prihvatili su se ove teme, pozdravivši polarizaciju i repolarizaciju kao konstitutivne momente u društvu. Prema njihovoj argumentaciji, polarizacija vodi prema iskrenijoj političkoj konfrontaciji, a istodobno ohrabruje političku participaciju, te vraća dijelove marginaliziranog, manje privilegiranog i manje obrazovanog stanovništva kao dionike političke rasprave. Polarizacija se stoga shvaća kao panacea protiv široko rasprostranjenog nezadovoljstva politikom.

Drugim riječima, tako se ponovno javljaju programatske alternative koje je bilo teško pronaći u okviru konsenzusne demokracije i tvrdnji glavnih stranaka o „politici bez alternative“. Međutim, uzevši u obzir uska ekonomska ograničenja koja nameću globalno nesputana tržišta, ova se polarizacija ne odvija toliko u ekonomskoj koliko u kulturno-identitetskoj sferi. Na vrhu populističkog dnevnoga reda nije komunitarističko zauzdavanje tržišta i nejednakosti koje ona proizvode, već prije borba protiv stranih drugih. Otudjenje manje kozmopolitskih nižih slojeva pretvara se u ksenofobiju. Postoji opasnost da legitimni pluralistički zahtjev za time da se ne bude stjeran na rub političkog diskursa zaposjedne krajnja desnica s nedemokratskim sadržajima. Desni populistički sadržaji nikako nisu sami po sebi nedemokratski. Međutim, oni postaju nedemokratski u trenutku kada se obruše na demokratske principe slobodne jednakosti i jednake slobode na temelju rase, narodnosti, religije ili roda.

Doista, političko sukobljavanje postaje sve više polarizirano. Ako odemo dalje od Laclaua i Mouffe,¹¹ možemo argumentirati kako je politička participacija u porastu kao rezultat novo politiziranog rascjepa, te kako niže i otuđene klase ponovno zadobivaju politički glas. Pluralistički teoretičari demokratskog predstavništva također ne mogu to zaniijekati. Institucije i procedure demokracije pravne države ponovno pokazuju svoj kapacitet prilagodbe i reprodukcije, omogućavajući da se predstavnički jaz koji su za sobom ostavile etablirane stranke popuni novim strankama. Ovo je bit pluralističkog predstavništva. No, budući da ovo novo predstavništvo šteti demokraciji sadržajima koji potkopavaju demokraciju, sada je na etabliranim strankama da ponovno osvoje ove političke prostore dobrim argumentima i reaktivnom, no odgovornom politikom unutar okvira pluralističkoga natjecanja. To je onda liberalno-demokratska igra koja pluralizam uzima za ozbiljno, te ne pokušava spasiti demokraciju od njenih stvarnih ili pretpostavljenih neprijatelja koristeći nedemokratske zabrane ili moralistička isključivanja.

Međutim, demokratska politika ne može jednostavno kopirati desnu populističku politiku kako bi potkopala desne populističke stranke. Nasuprot tome, kozmopoliti ne bi trebali jednostavno iz rasprave isključivati komunitarističke pozicije kao moralno neprihvatljive i nastupati s kognitivnom i moralističkom arogancijom bolje obrazovanih, čak i ako te pozicije u sebi sadrže nacionalistički podtekst. Takvo ponašanje samo izaziva ono što pokušava zaustaviti, tj. potiče sve veći broj ljudi da potraže predstavništvo u zagrljaju desnih populista.

4.2. MODEL DEMOKRACIJE

Kozmopoliti, i u tome nisu u krivu, sebi prisvajaju moralno povišenu poziciju u pitanjima ljudskih prava i izbjeglica. No, posjeduju li oni i bolji koncept demokracije? Upitno je je li tome tako. Kozmopoliti se opredjeljuju za prenošenje suverenih prava nacionalnih država na međunarodne organizacije i supranacionalne režime, ako ne već i na daleku viziju demokratske svjetske vlade, svjetskoga parlamenta i globalnoga civilnog društva. Ovo je slučaj od UN-a do EU-a, od ugovora o slobodnoj trgovini do MMF-a, od svjetskih klimatskih konferencija do direktiva o fiskalnoj politici namijenjenih visokozaduženim državama u eurozoni. Kozmopolitski se argument temelji na dvama stupovima: na funkcionalističkom i normativnom. Funkcionalisti tvrde kako je današnji svijet toliko usko isprepleten da se

11 Treba istaći kako sâma Mouffe (2000, 2005) desni populizam smatra krivim odgovorom na „postpolitičku“ konstelaciju budući da on iskrivljava pojam političkog etničko-esencijalističkom koncepcijom kolektiviteta, te tako sâm ugrožava pluralizam koji je isprva bio ograničio neoliberalizam.

sve veći broj transnacionalnih problema učinkovito može riješiti jedino iznad razine nacionalne države. Tvrde kako se nacionalna država mora pomiriti s činjenicom da je uvezana u višerazinski sustav. Učinkovitost i djelotvornost transnacionalnog djelovanja stoga postaju automatski izvor legitimacije dijeljene suverenosti. Demokratski gubici u smislu participacije, transparentnosti, autoriteta ili predvidljivosti odluka za funkcionaliste ili nisu važni ili ih smatraju kolateralnom štetom nezaustavljivog procesa transnacionalizacije i supranacionalizacije političkih zajednica, politike i javnih politikâ.

Osim ovakve funkcionalističke perspektive koja je široko raširena u istraživanjima upravljanja, kozmopoliti poput Thomasa Poggea (1992) ili Davida Heldâ (2010) nude normativni argument kako bi oni na koje se odnose političke odluke trebali sudjelovati u njihovu donošenju. Ovaj je argument, koji seže do drevnoga rimskog privatnog prava, sačuvan u Justinijanovoj kodifikaciji, a u međunarodnome pravu ga je poznatim učinio ustavni teoretičar Hans Kelsen (1925). Kelsen eksplicitno koristi ovaj argument kako bi razgraničio demokracije nacionalne države od diktatura. Dok kelsenovski argument svakako ima smisla u nacionalnome kontekstu, u međunarodnome bi kontekstu on *in extremis* vodio zaključku kako bi ostatak svijeta uvijek trebao sudjelovati u odlukama Sjedinjenih Država s obzirom na dalekosežni utjecaj američkih odluka na svijet. Ovakav je zahtjev, premda možda normativno opravdan, politički besmislen i naivan.

4.3. SUPRANACIONALIZAM I NJEGOVI DEMOKRATSKI TROŠKOVI

Supranacionalno proširenje demokracije ima svoje troškove. Što su politički prostori veći i kompleksniji, to su manje podobni da se njima demokratski vlada, kao što je to uvjerljivo pokazao Robert Dahl (1989, 213 i d.), doajen proučavanja demokracije. Doista, središnja normativna dobra demokracije, kao što su jednaka participacija građana, transparentnost i predvidljivost političkih odluka, prava na parlamentarno savjetovanje ili pak vertikalna i horizontalna kontrola vlasti, puno je teže uvjerljivo primijeniti iznad razine nacionalne države negoli unutar nje. Niti kozmopoliti ne bi to zaniijekali. Međutim, za njih funkcionalistički argument neizbježnosti višerazinskog odlučivanja tendencijski je jači od normativnih briga oko gubitka demokracije. Ipak, treba tek vidjeti dokaze da su odluke UN-a, MMF-a, pa i EU-a u pravilu posebno učinkovite ili čak promišljene. U zadnjim krugovima proširenja, kao i kod pokušaja dublje integracije, posebno su vidljive postale blokade pojedinih zemalja članica ili odbijanja da se implementiraju odluke EU-a. Ovo su jasni znakovi upozorenja za pristaše upravljanja iznad razine nacionalne države.

Međutim, nacionalističko odbijanje supranacionalne koordinacije također, čini se, ne nudi put za demokraciju i za budućnost. Potrebno je pronaći treći put između kozmopolitske širokogrudnosti u odricanju od suverenih prava nacionalnih država i povlačenja u komunitarističku utvrdnu nacionalne države. Harvardski ekonomist Dani Rodrik je nedavno barem natuknuo smjer kojim bi trebalo krenuti: „Tanka supranacionalna pravila“, prema Rodriku (2011), trebaju biti povezana s „gustim pravilima demokratske nacionalne države“. Treba uspostaviti supranacionalne okvire pravila, no nacionalnim državama treba ostaviti da ih pobliže određuju. Također treba olakšati mogućnosti za izuzeća, čime bi se spriječilo da globalizirana tržišta i snažne izvršne koalicije pregaze demokratski zajamčena dobra. „Demokracije“, tvrdi Rodrik, „imaju pravo štititi svoj društveni poredak, a kada se to pravo nađe u sukobu sa zahtjevima globalnoga gospodarstva, potonje bi trebalo popustiti“ (Rodrik, 2011, xix). Ovaj treći put ne treba nikako tumačiti kao ekvidistancu od globalne Scile i nacionalne Haribde: ovdje se primat daje demokraciji nacionalne države sve dok je ona sposobna organizirati političko donošenje odluka na demokratskiji način od međunarodnih sporazuma i supranacionalnih režima. Takav put, dakle, ne samo da održava normativni primat demokracije, već je to i čin političke razboritosti koji demokratskim sredstvima kopa tlo pod nogama desnog populizma.

5. ZAKLJUČAK

Novi društveni rascjep počinje mijenjati stranački krajolik u Europi. Desne populističke stranke, kao nacionalno-šovinistički odvjetak komunitarizma, duguju dobar dio svojega uspjeha ovome fenomenu. Ovaj rascjep u nastajanju može se objasniti u smislu predstavničkog jaza u europskim stranačkim sustavima. U zadnja dva ili tri desetljeća dolazi do povećanja broja građana koji osjećaju da ih etabrirane stranke ne predstavljaju u ekonomskom, diskurzivnom ili kulturnom smislu. Desni populisti popunili su taj predstavnički jaz. Ekonomski i kulturni rascjepi se ne presijecaju, već se preklapaju i međusobno pojačavaju. Činjenica da su se etabrirane stranke i mediji udružili u neformalnoj koaliciji izvanrednog stanja protiv desnih populista u zemljama poput Francuske, Austrije i Njemačke dodatno pojačava političku važnost ovoga rascjepa. Na desne se populiste više ne gleda kao na marginalne grupacije, već kao na potencijalne vladajuće stranke protiv kojih se valja boriti. Činjenica da je Donald Trump izabran na najmoćniju političku dužnost na svijetu nakon što je vodio populističku kampanju vjerojatno će dodatno produbiti novi rascjep. Uz to, ojačat će status, važnost i dugovječnost desnoga populizma dokle god etabrirane stranke ne budu u stanju premostiti predstavnički jaz.

LITERATURA

- Allardt, Eriki, Perttii Pesonen. 1967. "Cleavages in Finnish Politics". In: Lipset, Seymour Martini and Rokkan, Stein. (eds.). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press, 325–366.
- Bartolini, Stefano. 2005. *Restructuring Europe: Centre Formation, System Building, and Political Structuring between the Nation State and the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Calhoun, Craig. 2002. "Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere". *Political Culture* 14. 1): 141–71.
- Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven, London: Yale University Press.
- Eckstein, Harry. 1966. *Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway*. Princeton: Princeton University Press.
- Held, David. 2010. "Principles of Cosmopolitan Order". In: Brown, Garrett W. and Held, David. (eds.). *The Cosmopolitan Reader*. Cambridge: Polity Press, 229–247.
- Kelsen, Hans. 1925. *Allgemeine Staatslehre: Enzyklopädie der Rechts – und Sozialwissenschaften*, 23. sv. Berlin: J. Springer.
- Kriesi, Hanspeter, Grande Edgar, Lachat, Romain Dolezal, Marti Bornschier, Simon and Frey, Timotheos. 2008. *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laclau, Ernesto. 2005. *On Political Reason*. London: Verso.
- Mouffe, Chantal. 2005. *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Merkel, Wolfgang and Sascha, Kneip. (eds.). 2018. *Democracy and Crisis: Challenges in Turbulent Times*. Wiesbaden: Springer VS.
- Pogge, Thomas. 1992. "Cosmopolitanism and Sovereignty". *Ethics* 103. 1): 48–75.
- Rodrik, Dani. 2011. *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. New York: W.W. Norton.
- Strijbis, Oliver, Teney, Céline and Helbling, Marc. (in the press) "Why are Elites More Cosmopolitan than the Masses?" In: de Wilde, Pieter at all, chapt. 2.
- de Wilde, Pieter, Koopmans, Ruud, Merkel, Wolfgang, Strijbis, Oliver and Zürn, Michael. (in the press) *The Struggle over Borders: the Sociology of Cosmopolitanism and Communitarianism*.
- Zürn, Michael. 1998. *Regieren jenseits des Nationalstaates: Globalisierung und Denationalisierung als Chance*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.

SUMMARY

COSMOPOLITANISM VERSUS COMMUNITARIANISM:
A NEW CONFLICT IN EUROPEAN DEMOCRACIES

The author identifies the emergence of a new cosmopolitan-communitarian political cleavage based on comparative research of elites in five countries (Germany, Poland, Turkey, Mexico and USA) and data from the World Values Survey (WVS) and the Transatlantic Trends Survey (TTS). The new cleavage cuts right through the electorate, the party structures of the mainstream parties, creates a representation gap and opens up political space for populist parties. The author discusses the consequences of the new cleavage for democracy and warns that although new populist parties do narrow the representation gap, they also harm democracy if and when they advocate racial, ethnic, religious or gender exclusion and thus undermine the democratic principle of equality. The mainstream parties, on the other hand, may also harm democracy if they try to save it by using undemocratic prohibitions or moralistic exclusions. The author concludes by establishing the primacy of nation-state democracy as long as it is capable of organizing political decision-making more democratically than international treaties and supranational regimes.

KEY WORDS: political cleavages, populism, democracy, representation gap, cosmopolitanism, communitarianism.

PRIKAZI

LUKA RIBAREVIĆ

HOBBEŠOV MOMENT: RAĐANJE DRŽAVE

Disput, Zagreb 2016, str. 251

U z Kventina Skinera (Quentin Skinner) i Džona Dana (John Dunn), Džon Pokok (J. G. A. Pocock) jedan je od utemeljivača Kembričke škole istorije političke misli. Njegova monografija, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (1975), bez ikakve sumnje jedna je od najznačajnijih studija istorije političkih ideja objavljenih u dvadesetom veku. Pokok nas u uvodu svog dela upućuje na dva načina na koje koristi pojam „moment“. Prvi ukazuje na način na koji se formirala Makijavelijeva misao, njen idejni i istorijski kontekst, odnosno na višeslojnost rečnika i ideja koje su informisale firentinsku političku svakodnevicu. Druga se upotreba tiče konkretnog istorijskog trenutka, odnosno problema na koji određeni politički mislilac referiše u svom tekstu i koji nastoji da prevaziđe (Pocock 1975, vii–ix). *Hobbesov moment: rađanje države*, monografija Luke Ribarevića, profesora istorije političkih ideja na Fakultetu političkih znanosti Univerziteta u Zagrebu, ne sledi Pokokov klasik samo u svom naslovu. Ribarević se u svojoj knjizi bavi i jednim i drugim važnim momentom misli Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes). Pored razmatranja idejnog korpusa koji je obojio istorijski trenutak u kome Hobs stvara, a koji engleski autor ugrađuje i nadograđuje u svojim spisima, Ribarević pridaje posebnu pažnju specifičnostima Hobsovog odgovora na ključni problem njegovog poznog dela: vezi između vlasti i slobode, odnosno zaštite i poslušnosti suverenoj vlasti u kontekstu engleskog građanskog rata. Hobsov odgovor prožima oba momenta u ideji države koja se razume kao oslonjena na suverenoj, apsolutnoj ali i predstavničkoj vlasti.

Hobbesov moment sastoji se od četiri celine. Prva celina tiče se idejnog i istorijskog konteksta Hobsove političke misli. Ribarević situira Hobsovu teoriju među četirma engleskim tradicijama političke misli, a to su apsolutizam, tradicija organičenja vlasti putem ideje *common law*-a, republikanizam, te teorija otpora i društvenog ugovora. Ribarević nam već na samom početku otkriva da je Hobs specifičan pobornik radikalnog apsolutizma, utoliko što je u svoju teoriju „ugradio elemente koji taj apsolutizam čine mogućim, ali ga istovremeno i ograničavaju“. (29) Razmatranje paradoksa ograničenog apsolutizma biće jedna od centralnih tema *Hobbesovog momenta*, a Ribarević uporišnu tačku za njegovo razumevanje prona-

lazi u šesnaestom poglavlju *Levijatana* – u Hobsovoj teoriji autorizacije. (31) Iako Hobs zauzima specifičnu poziciju među zagovornicima apsolutizma, njegov odgovor na tri tradicije ograničenja vlasti je jednoznačan. Hobs se tako oštro suprotstavlja konstitucionalizmu engleskih pravnika, a posebno Edvarda Kouka (Edward Coke), ali i republikanskim idejama slobode i mešovitog oblika vladavine (bilo da se njime zahteva ukidanje monarhije ili samo njeno ograničavanje). Na kraju, Hobsova taktika prisvajanja ideja pobornika ograničene vlasti i njihovog inkorporiranja u celinu, koja na koherentan način podržava sasvim suprotne zaključke, najvidljivija je u njegovoj verziji ideje društvenog ugovora, jednako podržanoj idejom prirodne slobode i jednakosti svih ljudi. Ribarevićevo razmatranje idejnog konteksta Hobsovog dela se ovim završava, a poslednje stranice prve celine posvećene su kratkom istorijskom pregledu relevantnih političkih sporova koji su prethodili građanskom ratu i Hobsovom odgovoru na njih. Prva tačka sporenja tiče se neprikosnovenosti svojine građana i ispravnosti oporezivanja bez dozvole parlamenta, pitanja koja su pokretali Parlamentarci poput Henrija Parkera (Henry Parker). Druga mreža sporova između krune i parlamenta bavi se složenim odnosom države i crkve – bilo da se radi o katoličkim uticajima na politiku, mestu Anglikanske crkve ili političkim posledicama verskih učenja neke od brojnih protestantskih denominacija.

Druga celina Ribarevićeve knjige naslovljena je „Logika i struktura izlaganja u *Levijatanu*”. Ribarević ovde (76) valjano opisuje Hobsov metod kao „rezolutivno-kompozitivan”, odnosno onaj po kome je „neki predmet spoznat onda kada ga je moguće rastaviti na njegove sastavne dijelove i zatim ga ponovo sastaviti”. Ovo je veoma vredno i tačno zapažanje, pošto nas upućuje na to da je logički niz Hobsovog argumenta („prirodno stanje, društveni sporazum i građansko stanje”) zapravo suprotnog smera od Hobsovog „redosleda otkrića” (76–77) koje započinje od nevolja građanskog stanja Hobsovog vremena, a završava se pretnjom prirodnog stanja. Uprkos ovom važnom uvidu, Ribarevićev argument u okviru „Logike i strukture” ipak sledi logički niz (ljudska priroda, prirodno stanje, prirodno pravo i prirodni zakoni, država). Ovo svakako jeste uobičajeniji način izlaganja i, iako Ribarević zaista insistira na „obrnutom” čitanju (posebno 93–95), stičem utisak da se moglo postići još više ukoliko bi se struktura druge celine Ribarevićeve knjige upodobila nelogičkom smeru argumentacije. S tim u vezi, ukoliko je jasno da Hobsova argumentacija ne sledi logički niz, bar neke od primedbi koje iznose autori, poput Džin Hempton (Jean Hampton) i Dejvida Gotjea (David Gauthier), postaju daleko manje ubojite. Ako je Hobsov čovek biće jezika, a ne samo strasti i razuma, kao što s pravom naglašava Ribarević (78–81), bogatstvo mentalnih predstava potrebnih za razumevanje potrebe za suverenom vlašću nikako ne može

da karakteriše pojedince u prirodnom stanju zamišljene kao ljude koji (još uvek) nisu spoznali političku vlast. Takođe, čak i da su Hempton i Gotjea u pravu kada tvrde da Hobsova teorija ima ozbiljne nedostatke pri (logičkom) „sastavljanju” političkog poretka, ovaj zaključak nije poguban po onog Hobsa koji više želi da ukaže na pogubne posledice raspada suverene vlasti nego što želi da pruži uvid u način na koji bi takva vlast mogla nastati.

Ukoliko do kraja pratimo „obrnuti” smer Hobsove argumentacije, videćemo da je njegovo delo pre jedno politički motivisano uputstvo o tome kako da razumemo svoj odnos sa drugim građanima i političkom vlašću nego što je antropološka studija o nastanku političke vlasti. Ribarević (104) nudi sličan zaključak na kraju druge celine knjige kada naglašava da Hobsov čovek nije „jedva ukrotiv nagonski mehanizam”, odnosno da je čovek „kao razumsko biće uvjetovano jezikom [...] zahvaljujući razumu i jeziku sposoban za uzdizanje do građanskog stanja mira”. Ovde ću izokrenuti Ribarevićev (105) uvid o „*moгуćnosti* stupnjevitog konstituiranja čovjeka prirodnog stanja kao podanika” i dodati to da Hobsovu poruku čitaocu (članu poljuljanog građanskog društva koji je ranije spoznao prednosti mirnog života pod političkom vlašću, v. 93) samo može osnažiti mogućnost koja ostaje nakon analiza Hempton i Gotjea: da krajnja fragmentacija suverene vlasti *može biti* i put bez povratka. Na kraju, ukazao bih ukratko i bez dalje elaboracije na još dva važna uvida u ovom delu knjige: da građansko stanje „čini mogućom praktičnu primjenu prirodnih zakona” (102) i da Hobsovo „poimanje sigurnosti nije ograničeno na očuvanje života podanika” (107).

Ribarević pred kraj druge celine knjige navodi da se država kod Hobsa javlja kao „dvostruko impersonalna osoba, kao aparat vlasti različit i od podanika i od suverena” (106), tako najavljujući dva centralna poglavlja svoje knjige posvećena teoriji autorizacije i ideji ličnosti i predstavljanja. Treća celina posvećena je Hobsovoj teoriji autorizacije. Ovo veoma obimno poglavlje sastoji se iz tri dela koja su posvećena Hobsovoj ideji društvenog ugovora: prvi se tiče društvenog ugovora u delima koja pretihode *Levijatanu*, druga celina temeljno proučava istoriju ideje predstavljanja do istorijskog trenutka u kome je uticala na Hobsa, a treći deo se bavi društvenim ugovorom u *Levijatanu*. Predmet prvog dela su Hobsovi spisi *Elements of Law* i *De Cive* i tu autor kontrastira društveni ugovor iz ova dva dela sa ugovorom iz *Levijatana*. Glavna razlika je svakako u nepostojanju teorije autorizacije i predstavljanja i ovaj pregled Hobsovih argumenata pre *Levijatana* uspešno podvlači tu važnu činjenicu, uz oslanjanje na ranu Hobsovu upotrebu ideje (građanske, pravne) osobe (116–126). Druga celina je daleko obimnija i tiče se ideje osobe i predstavljanja pre Hobsa. Na nešto više od šezdeset stranica Ribarević izlaže

posebno vrednu analizu koja obuhvata razvoj ovih ideja od antičkog doba, preko njihovih srednjovekovnih crkvenih i građanskih razmatranja, pa sve do za Hobsa posebno politički značajnih razmatranja predstavljanja u engleskom parlamentu. Ova je celina značajna iz bar dva razloga. Prvi je taj što se prostire na oba značenja pokokovskog momenta: Ribarević istovremeno nudi uvid u razvoj važne ideje koja je informisala i Hobsa i njegove savremenike, ali ukazuje i na njenu aktuelnu političku upotrebu u parlamentarnim raspravama Engleske 17. veka. Drugo, sveobuhvatnost i detaljnost ovog Ribarevićevog razmatranja nadilazi svoje mesto u okviru *Hobbesovog momenta* i nudi sjajnu osnovu za neko obimnije istraživanje koje bi se bavilo samo ovom temom.

Završni deo treće celine posvećen je ideji osobe, predstavljanju i autorizaciji u *Levijatanu*. Ribarević ovde razvija tezu koju je najavio pri kraju druge celine svoje knjige (106), a to je da je poseban kvalitet Hobsove teorije u tome što razlikuje državu kao „aparatus vlasti” koji se ne može svesti ni na suverena ni na podanike. Hobs u XVII poglavlju *Levijatana* navodi da je država „jedna osoba”, a Ribarević se u razmatranju ove Hobsove ideje pre svega oslanja na verovatno najšire zastupljenu liniju argumentacije koju su utemeljila proučavanja Kventina Skinnera, a koju razvijaju autori poput Dejvida Ransimana (David Runciman) i Monike Brito Vieire (Monica Brito Vieira). Iako imam određene rezerve prema nekim aspektima ovakvih tumačenja, na primer prema izvođenju Hobsovog viđenja osobe iz ideje fiktivne osobe (*persona ficta*) i fiktivnog predstavljanja (Simendić 2011), opšti pravac Ribarevićeve argumentacije ovde je sasvim ispravan. Hobsova država je, po definiciji iz sedamnaestog poglavlja *Levijatana*, „ujedinjeno mnoštvo” i po tome je svakako različita od oba svoja konstitutivna elementa: i od mnoštva (podanika) koje ujedinjuje i od njihovog (suverena) ujedinitelja. Ipak, jezik kojim u šesnaestom poglavlju *Levijatana* Hobs opisuje vrste osoba može uneti određenu zabunu u razumevanju njegovog određenja države. Ribarević (167) s pravom navodi da Hobsova osoba može biti i predstavnik, ali i predstavljeni (sve dok je predstavljen). Dakle, suveren je osoba zato što predstavlja državu, a država je osoba koja postoji sve dok je suveren predstavlja. Na kraju, suprotno stavovima Parlamentaraca, podanici ili građani ne mogu se smatrati jednim telom pošto ne mogu biti ujedinjeni pre nego što budu predstavljeni, te njihovo postojanje kao ujedinjene osobe zavisi od toga da li postoji suveren koji ih predstavlja.

Razdvajanje osobe suverena od osobe države na koje nas Ribarević upućuje može ponekad navesti čitaoca da pretpostavi njihovu međusobnu (relativnu) nezavisnost i čini mi se da je nekada korisnije državu odrediti kao što to Hobs čini u uvodu u *Levijatan*: kao veštačkog čoveka (ne osobu) sastavljenog od pojedinačnih ljudi, a koga animira volja suverena. Ovakav

opis naglašava jedinstvo i međuzavisnost sastavnih delova više nego što je to slučaj sa posmatranjem države i suverena kao (različitih, ali ipak nužno povezanih) osoba ili pravnih lica. U ovakvom čitanju ideja osobe zauzima nešto drugačije mesto i, umesto da označava poseban pravni entitet, ona se približava svom etimološkom značenju na koje nas Hobs upućuje u XVI poglavlju i koje naglašava Fransoa Triko (François Tricaud): „lice”, „maska”, odnosno „person” u izrazu “to bear a person”. Ako je država maska i ako čoveka (ili grupu ljudi) koji je nosi zato smatramo suverenom, onda postaje jasno da su država i njen suveren neodvojivi. Takođe, ako je država maska koja nastaje tako što mnoštvo pojedinaca u cilju očuvanja mira poveruje u istu stvar (da je pojedinac sa kojim dele prirodnu jednakost sada nešto drugo u odnosu na njih, njihov suvereni predstavnik), postaje jasno da je država (pa i pojmovi „suveren” i „podanik”) nemoguća bez ovakvog deljenog uverenja mnoštva pojedinaca. Ovakav zajednički stav njenih članova utemeljuje državu.

Završna, četvrta, celina *Hobbesovog momenta* posvećena je trima stanovištima o Hobsovoj teoriji autorizacije koje nude Skinner, Hana Pitkin (Hanna Pitkin) i Hempton. Posebno se baveći argumentima Džin Hempton, Ribarević (200–202) nudi alternativu viđenju odnosa suverena i podanika kao podudarnom odnosu gospodara i roba i to kroz tri aspekta Hobsove teorije: pravo na kažnjavanje, utvrđivanje opsega slobode podanika i suverenovih obaveza u odnosu na Boga. U završnoj celini svoje knjige Ribarević zaokružuje temu koju je uveo na samom početku *Hobbesovog momenta*, najavljujući Hobsa kao netipičnog apsolutistu i nastojeći da razreši paradoks Hobsovog ograničenog apsolutizma. Od početka Ribarević razvija složenu argumentaciju, situiranu među dvama aspektima pokokovskog momenta: istorijom ideje, njenom upotrebom i političkim problemima na koje ona nastoji da odgovori. To čini vešto, oslanjajući se na relevantnu literaturu i jednako uvažavajući dve važne škole istorije političke misli – Kembričku školu i autore okupljene na Sorboni koje predvodi Iv Šarl Zarka (Yves Charles Zarka) (193). Posle razmatranja metoda i strukture argumenta u drugoj celini knjige, Ribarević u trećoj celini proučava razvoj ideje osobe i predstavljanja, njenu upotrebu u političkom kontekstu Hobsovog vremena i konceptualno razdvaja suverena, državu i podanike. Ovo razdvajanje je neophodno kako bi autor u završnoj celini mogao da da sud o tome u kakvom se odnosu nalaze sastavni delovi Hobsove države i šta to znači za slobodu njenih građana. Ribarevićev odgovor je da Hobsov suveren nema odgovornost prema svojim podanicima, ali da ga prirodni zakoni i predstavnička priroda suverene vlasti usmeravaju pre ka tome da štiti slobodu svojih podanika, nego ka tome da je ugrožava. Ribarević je tu sasvim u pravu i na tragu je duhovite opaske Noela Malkolma (Noel Malcolm) koji, razmatrajući sličnu stvar, naglašava da „prirodnopravna

dužnost da ne jedemo otrovne bobice jeste dužnost da se ponašamo na određeni način prema bobicama, ali [da] to nije dužnost prema njima". (Malcolm 2002: 444) Prema tome, suverena sopstveni razum upućuje na saradnju sa podanicima, a ne na sukobe sa njima (209), a prirodni zakon mu sugerise da je za njegovo samoodržanje najbolje da „ispuni zadaću radi koje mu je povjerena vlast u državi” (210). Ribarević (206) sjajno uviđa da je Hobsova država zapravo instrument kojim se jača sloboda građana. Hobsova apsolutna vlast tako nudi ograničenu slobodu da bi sloboda uopšte bila moguća, dok apsolutna sloboda prirodnog stanja osuđuje pojedinca na najgori mogući život i, suštinski, apsolutnu neslobodu.

Hobbesov moment Luke Ribarevića je knjiga dostojna svog naslova. To je izuzetno vredna studija, jednako za one koji tek žele da se upoznaju sa nekim važnim (i ispravnim!) tumačenjima temeljnih tačaka Hobsove teorije, kao i za specijaliste koje zanima Hobsova ideja ličnosti i predstavljanja. Očigledno je da se iza ovog naslova krije istraživački poduhvat koji nadilazi njegov štampani obim i nadam se da ćemo što pre imati priliku da pročitamo i druge monografije u kojima Ribarević sledi pravce istraživanja koje je u ovoj knjizi postavio.

LITERATURA

Malcolm, Noel. 2002. *Aspects of Hobbes*. Oxford: Oxford University Press.

Pocock, JGA. 1975. *The Machiavellian Moment – Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.

Simendić, Marko. 2011. „Hobsovo viđenje pravnog lica: persona ficta ili persona repraesentata?” *Političke perspektive* 1–3: 59–77.

Marko Simendić

ILIJA VUJAČIĆ I BOJAN VRANIĆ (UREDNICI)

URUŠAVANJE ILI SLOM DEMOKRATIJE?

Udruženje za političke nauke Srbije
 Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2016, str. 300

U rušavanje ili slom demokracije bila je tema međunarodne konferencije održane u Beogradu, u organizaciji Udruženja za političke nauke Srbije i Fakulteta političkih nauka, 24. i 25. rujna 2016. Svi autori i autorice koji su se u ovoj publikaciji uhvatili u koštac s temom krize demokracije slažu se da se demokracija nalazi pred značajnim i mnogostrukim prijetnjama, ali tim prijetnjama pristupaju iz različitih polazišta. Problemi demokracije se razmatraju na teoretskoj, filozofskoj i praktičnoj razini.

Teorijski radovi su poglavito u prvom dijelu zbornika, naslovljenom *Lica krize demokracije*. Pojavom izravne komunikacije, interneta i modernih komunikacijskih tehnologija svijet je postao globaliziran, te se u stvari smanjio jer su se njegovi pojedini dijelovi približili jedan drugome. O tome govori tekst „Problem legitimacijskog deficita u savremenoj demokratiji” Milorada Đurića, koji ističe globalizaciju kao silu koja je dominantna u stvaranju demokratskih deficita, „... globalni procesi proizvode i globalne probleme, čije rešavanje nadilazi kapacitete pojedinačnih nacionalnih država; da su samim tim izmenjeni uslovi funkcionisanja demokratskih poredaka, odnosno da se pojavljuje legitimacijski deficit, jer se krugovi onih koji donose odluke ne poklapaju sa krugovima onih na koje se te odluke odnose” (50). Globalizacijski procesi premještaju centre donošenja odluka izvan dosega jasne demokratske legitimacije. Političke procedure, piše autor, pretvaraju se u redovito održavane rituale koji su samo iluzija participacije, dok građani u stvari imaju malo ili nimalo utjecaja na odluke koje determiniraju njihovu zbilju. Takvi procesi dovode do klasičnih problema s kojima su suočene današnje demokracije, poput političke demobilizacije kao rezigniranosti građana da sudjeluju u političkim procesima zbog ideje o vlastitoj nemoći, ali posljedice mogu biti i daleko opasnije ukoliko se jave populističke opcije koje uspiju mobilizirati javnost obećanjima o brzinskim rješenjima i reformama, te potencijalno opasnim platformama.

U jeku ekonomske, društvene i humanitarne krize koja je potresla Europu i svijet, danas svjedočimo jačanju desnog populizma koji je nerijetko praćen snažnom nacionalnom retorikom, rasizmom i ksenofobijom koji dodatno doprinose jačanju antidemokratske retorike i rastakanju

demokracije. Konkretno primjere ovih pojava iznose u svojim tekstovima „Postoji li nova (mađarska) paradigma autoritarnosti?“, te „Globalna demokratska recesija i stanje političkih režima na prostoru bivšeg SSSR-a“, Alpar Lošonc i Boris Varga. Ove zemlje, tvrde autori, obilježio je snažni porast autoritarizma i s njim povezanih politika. Razvijene i konsolidirane demokracije, poput SAD-a, također su zahvaćene negativnim posljedicama sve većeg pomicanja k „državi sigurnosti“, o čemu piše Zoran Stojiljković u tekstu „Post(liberalna) demokratija, kapitalizam i kriza države“, ali, po njemu, najjače su ipak pogođene tranzicijske države s hibridnim, poluslobodnim režimima. Takve su zemlje podložnije šokovima zbog slabo razvijenih institucionalnih okvira, izostanka demokratske tradicije i slabo razvijenih gospodarstava te su sklonije regresiji u autoritarizam, iako se za njih smatralo da imaju najviše poticaja aspirirati k demokratizaciji kako bi osigurale mjesto kao priznati „igrači“ na međunarodnoj sceni. Međutim, upozoravaju autori, valja uzeti u obzir utjecaje međunarodne okoline unutar koje djeluju te države, te je lako zaključiti kako zemlje sklonije EU više rade na obrani i očuvanju demokratskih praksi i normi, dok zemlje pod većim utjecajem Rusije i Kine brže odustaju od nepopularnih demokratskih reformi koje nameće Zapad. Posebno je zabrinjavajuće da se takve pojave javljaju i u samom srcu Europe, u zemljama poput Mađarske i Francuske, unatoč njihovim snažnim vezama s Europskom unijom i njezinim *acquisem*. Nadalje, naslanjajući se na Đurićeve teze o problemima čiji su izvor globalizacijska kretanja, Stojiljković navodi kako su demokratski deficiti postliberalne demokracije, uključujući pražnjenje nacionalne države i propadanje socijalne države, osnaženi globalizacijom. To podrazumijeva snažnu primjenu tržišnih mehanizama unutar mehanizama vladavine, te na taj način premještanje upravljanja na podržavne nivoe, internacionalizaciju političkih režima i na kraju deetatizaciju politike, čime se vladanje pretvara u upravljanje. U tom procesu najviše ispaštaju radnici i sindikati zbog znatnog stupnja nesigurnosti koju donosi ovakav državni ustroj, stoga Stojiljković predlaže neke mehanizme za osnaživanje sindikata i radništva, te uspostavu novog sustava koji bi zamjenio liberalnu demokraciju pravednijim oblikom vladavine.

Ideju o takvom društvu iznosi Cirila Toplak u svom tekstu „Alternative predstavničkoj demokratiji: paralelizacija sustavne paradigme kroz heterotopije“, navodeći kako rijetko tko nije svjestan da je demokracija prihvatljiva jedino zato jer je najmanje loša od svih sustava vladavine. Međutim, naša nas politička zbilja, s obzirom na sve snažnije demokratske deficite, navodi na to da su nove demokracije konsolidirane oligarhijski ili su se u njih transformirale. Budući da je teško iz korijena promijeniti sustav možda treba razmotriti opcije koje nam omogućuju da prigrlimo našu stvarnost, ali je na neki način oblikujemo u skladu sa svojim potrebama. Ona to izvodi uz

pomoć heterotopije, pojma odnosno ideje koju je kreirao M. Foucault, koja označuje prostor koji funkcionira pod nehegemonijskim uvjetima, a razlikuje se od utopije i distopije jer označava realan, a ne imaginarni prostor, gdje se živi promjena. Ideja počiva na ignoriranju vlasti na isti način na koji vlast ignorira svoje građane, te paralelno s tim osmišljavanje institucija koje će skrbiti o potrebama građana, te s vremenom dovesti do gubitka legitimiteta vlasti. Građani ritualnu participaciju zamjenjuju samoorganiziranom participacijom i aktivno prisvajaju politički prostor iz kojega su do tada bili isključeni.

Nastavno na prvi dio, u kojemu su autori i autorice veoma sistematično ustanovili neke od glavnih prepreka ili prijetnji suvremenoj demokraciji, autori u drugom dijelu zbornika, *Slabljenje institucija u europskom kontekstu*, pišu o različitim institucionalnim konstrukcijama za osnaživanje i očuvanje demokracije, te ulozi EU u očuvanju demokracije.

Stavljajući naglasak na institucionalne manjkavosti Europske unije, autori u ovom dijelu definiraju problematiku promicanja demokracije stavljajući fokus, uglavnom, na zemlje Zapadnog Balkana. Zemlje poput Makedonije, Albanije, Crne Gore, Srbije i BiH potencijalne su nove članice Europske unije i meta budućih europskih integracija. Međutim, ove zemlje od uspostave samostalnosti potresaju različite strukturalne i institucionalne boljke za koje dosadašnji modeli europske integracije ne nude adekvatna rješenja. Stoga se u tekstovima drugog dijela detektiraju slabosti institucija i procedura u provođenju ili prezervaciji demokratizacije u navedenim državama. Radovi su napisani na engleskom i nude zanimljive studije slučaja, kao i neka druga teorijska rješenja za prilagodbu predpristupnog procesa, ali i unutarnjih uređenja zemalja Zapadnog Balkana kako bi bolje odgovorili na izazove s kojima su suočene. Tako, Zhidas Daskalovski piše o mogućnosti prevencije demokratskog nazadovanja u kontekstu kompeticije geopolitičkih aktera na Zapadnom Balkanu.

Jedan od glavnih problema u razvoju zemalja Zapadnog Balkana leži upravo u njihovim institucijama. Zemlje Zapadnog Balkana nisu napustile institucije prethodnih režima te krenule s izgradnjom novih već su u moderne demokratske sustave inkorporirale postojeće institucije i podvrgnule ih, u većoj ili manjoj mjeri, nekim preinakama. Kada se u obzir uzme kako su političke elite u navedenim državama uglavnom reformirane elite iz komunističkog režima ili članovi opozicije koji su djelovali u istom režimu, jasno je da su institucije pod snažnim utjecajem i kontrolom elita koje datira iz preddemokratskog razdoblja. To je važan faktor za razumijevanje slabosti i neefikasnosti postojećih institucija koje su neautonomne u odnosu na političke aktere, njihovi službenici podložni korupciji, te služe kao mjesta za zapošljavanje stranačkih podobnika. Na ovaj način institucije podrivaju pravni i demokratski poredak države koji bi trebale štiti,

te nisu u mogućnosti djelovati u javnom interesu. Osnaživanje tako ustrojenih institucija, što je uobičajena praksa EU, ne daje povoljne rezultate i one ne mogu biti nositelj promjene kakvu Unija želi vidjeti.

Kao odgovor na ovaj problem u svome tekstu „Direktna demokracija i vanjska politika Europske unije: lekcija iz Kalifornije”, Roozbeh B. Baker iznosi zanimljivu studiju slučaja Kalifornije s kraja 19. i početka 20. stoljeća, u kojoj pokazuje kako institucije, čak i kada su zakonski dobro postavljene, mogu biti izvor nestabilnosti. Stoga kao rješenje predlaže model sličan onome u Kaliforniji gdje se uvode alternativni centri moći u vidu aktivne participacije građana putem mehanizama direktne demokracije. Na taj bi se način omogućilo građanima da predlažu zakone, pa čak i ustavne amandmane koje smatraju potrebnima za boljitak države, a Europska unija bi mogla apelirati direktno na građane putem udruga civilnog društva i različitih javnih organizacija da izglasaju neke nužne reforme. Prednosti ovakvog pristupa su dvojake, povećava se demokratičnost povratkom donošenja odluka u ruke građana te porastom legitimiteta Europske unije u očima samih građana, jer bi onda Unija bila nositelj promjene u koordinaciji s građanima te bi se tako prisililo i same elite da poduzmu određene mjere kako bi zaštitile svoje položaje moći da usvoje i aktivnije promoviraju europske vrijednosti. Naglasak je upravo na transformaciji karaktera institucija, a ne na promjeni samih institucija. Ukoliko su postojeće institucije loše na temelju nekih unutarnjih pretpostavki, njihova rekonstrukcija ili nadogradnja neće donijeti promjenu jer će one nastaviti raditi po istim, nedemokratskim principima. Promjenom njihova karaktera, prema većoj inkluzivnosti one bi počele poticati odgovornije ponašanje kod političkih i ekonomskih elita, te tako postale efikasnije u obavljanju svojih zadaća.

Inkluzivnost bi se mogla postići, kako to u svom tekstu “Extractive Institutions in the Western Balkans” tvrdi Dušan Pavlović, zahtijevanjem odgovora na osam jednostavnih pitanja svaki puta kada se donese odluka o korištenju javnog novca (118–123). Navedena pitanje lakše će se postaviti i bit će na njih lakše odgovoriti ako su kontrolne institucije države i civilnog društva snažne, te ako im je omogućeno nesmetano djelovanje. A da ni neke starije članice EU nisu imune na političko presezanje u vremenima krize pokazuje tekst Themisa Tzimas, “The bending of constitutional norms in times of economic crisis: the Greek case”.

Zaključak je ovog dijela da bi Europska unija trebala razmotriti opcije prilagođavanja predpristupnog procesa s obzirom na stanje u zemljama Zapadnog Balkana vezano za strukturne i institucionalne izazove s kojima su one suočene. Kako bi osigurala jedinstvenost i sigurnost europskog kontinenta, važno je da u razumnom roku primi zemlje Zapadnog Balkana. Na primjerima Hrvatske i Slovenije vidljivo je kako su reforme na kojima

je inzistirala Europska unija pridonijele povećanju kvalitete većine institucija, posebice u odnosu na pravosuđe i borbu protiv korupcije. Iako su te zemlje i dalje suočene s dosta problema koji su karakteristični za balkanske zemlje, na dobrom su putu da u nastavku produbljivanja veza sa Europskom unijom naprave značajne iskorake u rješavanju tih problema. Europa bi trebala pažljivije i sistematičnije pristupiti budućim članicama u ovoj regiji kako bi detektirala probleme te primjenila kvalitetnija rješenja za transformiranje, a ne samo osnaživanje postojećih institucija. Treba, također, pronaći način za igranje aktivnije uloge u regiji kako bi osnažila svoju prisutnost u odnosu na nove vanjskopolitičke igrače sa kojima ima preklapajuće interesne sfere. Iako Europska unija ima snažnu mašineriju i znatna sredstva za provođenje prilagodbi ovih država za članstvo u EU, velika odgovornost leži i na samim nacionalnim elitama. One moraju prepoznati put europskih integracija kao cilj vrijedan slijeđenja, te uspostaviti nacionalni konsenzus između različitih političkih opcija kako bi se brže i efikasnije ispunjavali predpristupni kriteriji. Nažalost, zbog svih razloga koji su prethodno navedeni, malo je vjerojatno da će se elite odlučiti na takav smjer djelovanja bez snažnih vanjskih poticaja, većeg angažmana šire europske zajednice da odgovori na probleme vezane uz daljnje proširenje Unije na Zapadni Balkan, te naposljetku bez aktivne uloge građanstva putem organizacija civilnog društva pod patronatom Unije.

U posljednjem dijelu ovog zbornika autori su se posvetili raznolikim pojavama koje mogu dodatno oslabiti ili pokrenuti slabljenje već načetih institucionalno ispražnjenih demokratski uređenih država. Svi tekstovi bazirani su na studijama slučaja određenih pojava u tri zemlje, ovisno o temi to su Italija, Hrvatska i Srbija. Te tri države znatno se razlikuju s obzirom na svoje unutarnje uređenje i ustroj, te probleme s kojima su suočene, no kod svih se uočava određena razina opadanja demokracije ili inherentnih problema vezanih uz vladanje u skladu s demokratskim načelima. Iz toga iščitavamo da opasnost za demokraciju postoji čak i u konsolidiranim demokracijama sa dugotrajnom demokratskom praksom, te da ona nije povezana isključivo sa tranzicijskom prirodom određenih režima.

U tekstu Ane Milojević i Aleksandre Krstić, „Demokratizacija medija u Srbiji: Etika novinarske profesije posmatrana kroz analizu naslova u dnevnoj štampi”, važan naglasak stavljen je na medije kao izvor informiranja za građane koji naprosto nemaju dovoljno vremena kako bi se samostalno informirali o važnim pitanjima koja utječu na njihove živote. Kao takvi, pišu autorice, mediji su jedan od glavnih nositelja projekta demokratizacije pod uvjetom da imaju jasno razrađen etički kodeks struke, te moraju biti neovisni od političkih struktura i institucija kako bi mogli nepristrasno izvještavati o svim važnim pitanjima, te u javnu raspravu

uvoditi probleme važne za društvo u cjelini. Nažalost, tranzicijske zemlje suočene su s posljedicama kriminalno provedenog procesa privatizacije, putem kojega su mnoge institucije nominalno stavljene izvan djelokruga države, no ona je zadržala snažne utjecaje unutar njih, te je obuzdavanje slobode i neovisnosti institucija nastavljeno, samo na drugačiji način. Ako mediji, upozoravaju autorice, služe kao glasilo države oni su najčešće u službi vladajuće osobe, stranke ili koalicije te nisu u mogućnosti objektivno izvještavati. Takav položaj medija nerijetko se koristi kako bi se preuveličala uloga vladajućih, umanjilo probleme, diskreditiralo opoziciju i neistomišljenike, te u konačnici utjecalo na birače. Kada se tome pridoda da su državni mediji ovisni o novcu koji primaju iz proračuna dodatno se smanjuje njihova neovisnost u obavljanju svoje djelatnosti. Autorice, međutim, ističu da ni postojanje nedržavnih medija nije nužno rješenje ovog problema, s obzirom na prethodno navedenu privatizaciju mediji mogu biti vlasništvo grupa koje su usko vezane uz određene političke elite, te mogu djelovati kao njihova produžena ruka. Važno je, tvrde Milojević i Krstić, podizati svijest novinara o etici struke jer se jedino tako može osigurati nepristrasno izvještavanje o svim relevantnim pitanjima i problemima. Međutim, etika struke nerijetko pada u drugi plan jer da bi medij opstao on mora razvijati strategije za privlačenje publike. Posljedica ovih strategija je nerijetko žrtvovanje kvalitetnog novinarstva i novinarske etike koje zamjenjuje tabloidizacija i senzacionalizam. Neovisni mediji dodatno su izloženi financijskim pritiscima, posebice u situacijama kada mediji pod snažnom državnom kontrolom dobivaju velike novčane poticaje na račun svoje pristrasnosti u korist vladajućih elita. Takvi uvjeti rada srozavaju razinu kvalitete izvještavanja o relevantnim pitanjima na temelju kojih bi građani trebali formirati mišljenja o bitnim dnevno-političkim temama. Rješenje ovog problema u europskom kontekstu obuhvaćeno je predpristupnim kriterijima, ali autorice smatraju da bi na njega trebao biti stavljen snažniji naglasak kada su u pitanju zemlje Zapadnog Balkana. Jedino će putem neovisnih medija, zaključuje se u tekstu, građani moći pojmiti svoju političku zbilju, te na taj način donijeti valjan sud o djelovanju elita u svojoj zemlji.

Humanitarne krize u vidu masovnih migracijskih valova s Bliskog istoka također utječu na stanje demokracije, o čemu se govori u tekstu Siniše Tatalovića i Ružice Jakešević, „Migracijska kriza u Europi i Hrvatskoj: politike integracije migranata”. Kako se tvrdi u tom tekstu, migracijska kriza je poslužila sve snažnijem zagovaranju jačanja moći egzekutive na račun zakonodavne vlasti kako bi se „adekvatnije” odgovorilo na novonastale prijetnje. Isti problem odrazio se na cjelokupni europski kontinent, te je potaknuo jačanje ekstremne desnice i uzrokovao porast nacionalističkih težnji koji može biti izrazito opasan, posebice u slabo

konsolidiranim demokracijama. Mnoge države u regiji uspjele su se othr-
vati potrebi za sekuritizacijom pitanja migracija i uspješno su se oduprle
napadima na demokratski poredak, no u nekim je zemljama prevlast
izvršne grane vlasti postala permanentno stanje koje sputava daljnji razvoj
demokracije. Najčešće, umjerene vladajuće koalicije stvaranjem atmo-
sfere straha posežu za instrumentima svojih protivnika kako bi prestrašile
birače koji bi im zauzvrat trebali dozvoliti odriježene ruke za rješavanje
ugroza. Suprotstavljena opcija najčešće je gora, nastala upravo na valu svih
suvremenih problema, nerijetko nacionalistička i euroskeptična. Stoga su
građani suočeni s biranjem između dva zla, u kontekstu čega dolazi do
opadanja razine demokracije čak i kod konsolidiranih sustava. Primjer ovih
zbivanja daje nam i Radivoje Jovović u tekstu „Nedemokratske tenden-
cije izbornih pravila savremene Italije: berluskonizam bez Berluskonija”.
Hrvatska se u tom kontekstu dosta dobro snašla, pišu Jakešević i Tata-
lović. Uspjela je odoljeti pozivima da se pitanje migracije sekuritizira, te
da se na teren pošalju snage sigurnosti kako bi se osigurao teritorij. Done-
šena je odluka da se pitanje migranata stavi u sferu humanitarizma, te je u
kontekstu šire europske zajednice veoma humano i suvereno riješeno bez
većih posljedica za sustav vladavine, te bez zabilježenih ozbiljnijih incide-
nata tijekom najsnažnijeg priljeva migranata.

Izazovi globalnog kretanja ljudi, robe i kapitala osjećaju se i u domeni
urbanog planiranja, o čemu piše Snežana Đorđević u radu „Džentrifika-
cija kao nova urbana strategija i oblik krize liberalne demokratije u globa-
lizovanom svetu”. Zahtjevi tržišta stvaraju potrebu za kreiranjem nove
vrijednosti prenamjenom javnih površina, te rušenjem starih i izgrad-
njom novih, modernih stambenih kompleksa. Tržište se u ovom procesu
vodi logikom maksimizacije profita i efikasnosti koji u obzir uzimaju samo
interese bogatijih slojeva društva, te ekonomskih sektora koji su s njima
povezani. To se naziva procesom gentrifikacije, a taj proces, ističe auto-
rica, ne vodi računa o cjelokupnoj zajednici i njezinim širim interesima,
te je u tom kontekstu nepravedan. On nerijetko podrazumijeva raselja-
vanje nepodobnog dijela stanovništva, uz minimalne naknade, kako bi se
nekom zemljištu osigurala veća tržišta cijena. Neželjeni stanovnici najčešće
se relociraju na rubna područja gradova što im otežava dolazak do posla,
te ih nerijetko stavlja u okruženje koje je lošije od onoga u kojemu su
prethodno živjeli, čime dodatno umanjuje njihove životne šanse, kao i
osjećaj uključenosti u zajednicu. Ovo razdvajanje stanovništva utemeljeno
je na socijalnom statusu te se u procesu getoizacije siromašnih gubi realna
slika o stvarnim problemima cjelokupne zajednice. Budući da se uspjeh
demokracije zasniva na jednakosti šansi, pristupa radu, informacijama i
slično, jasno je da je ovakva politika urbanog razvoja veoma štetna za razvoj
demokracije. Autorica zato zagovara uključivanje manjih lokalnih jedinica,

organizacija civilnog društva i građana direktno u procese donošenja odluka ili barem njihovu veću transparentnost kako bi bili sigurni da su one donešene u svrhu javnog dobra a ne partikularnih interesa. Istovremeno, smatra autorica, država bi morala, u suradnji s jedinicama lokalne samouprave, raditi na razvoju obrazovnih i uslužnih institucija kako bi stvorila približno jednake uvjete za sve svoje građane neovisno o njihovom mjestu prebivališta.

Kao u nemalom broju tekstova obuhvaćenih ovim zbornikom, i u tekstu Zorana Lutovca „Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji” naglašava se pozitivna uloga EU kao dobrog mehanizma za aktivaciju demobiliziranog stanovništva i stvaranje legitimnih, ali alternativnih izvora moći, uz pomoć kojih se može zaobići odgađanje reformi zbog neefikasnih institucija ili nevoljnosti elita da provedu promjene. Jedna od važnih stvari na kojima inzistira EU, a koja doprinosi razvoju demokracije, jest posvećenost regijama i proces regionalizacije. Vojvodina je primjer regije koja je dugo vremena baštinila ideju o autonomnom identitetu unutar šireg konteksta Srbije, o čemu piše Duško Radosavljević u tekstu „Izbori 2016. godine i (totalni?) poraz autonomaške ideje u Vojvodini”. Pojačana centralizacija države, u kombinaciji s izbornim sustavom koji povlašćuje vladajuće strukture, te etablirane političke aktere, onemogućili su, smatra autor, postizanje većeg stupnja autonomije u Vojvodini. Radosavljević također ističe i da su se mnoge političke opcije zalagale za autonomašku ideju, ali da su se izgubile u pokušajima da osiguraju moć i vlast koju su dotada uživale. Regionalizacija je veoma važan aspekt europskog identiteta, te će biti zanimljivo vidjeti može li se, u kontekstu približavanja Srbije Europi, pojaviti neka politička opcija koja bi jasnije zauzela regionalnu poziciju u odnosu na centar moći u Beogradu, a da istovremeno osvoji simpatije lokalnih birača. Izostanak ove opcije, smatra autor, može se pripisati cjelokupnom stanju u Europi, a posebice u Srbiji, uzrokovano mnogobrojnim krizama koje u posljednjih nekoliko godina potresaju kontinent. Takvi pritisci kod nedovoljno konsolidiranih demokracija ostavljaju velik prostor za populističku ili nacionalističku retoriku. Usredotočenost Unije na regije pokušaj je stvaranja podnacionalnih jedinica koje imaju svoja tijela i institucije kojima bi trebalo povjeriti rješavanje određenih pitanja i osigurati dostatan stupanj autonomije. Na taj se način države decentraliziraju, te se građani lakše aktiviraju i uključuju u stvarno djelovanje unutar zajednice. Također, na taj se način, do neke mjere, mogu odvojiti regionalne institucije od utjecaja vladajućih elita što doprinosi smanjenju korupcije, klijentelizma i nepotizma, te kao rezultat proizvodi bottom-up razvoj demokracije, dojam efikasnosti zbog vladavine „čvrstom rukom”. Srbija ima još mnogo posla na svome putu prema Europi, možda će važnu ulogu na tome putu,

nada se autor, igrati upravo alternativni centri moći koji bi se mogli pojaviti u regijama gdje beogradske elite nemaju toliko snažan direktan utjecaj.

Ovim zbornikom radova detaljno su i kvalitetno obrađeni mnogi aspekti problema suvremene demokracije. Iako je problematika uglavnom poznata, autori daju dobar uvid u detalje problema i nude neka rješenja, koja iako možda, u većini slučajeva, nisu revolucionarna svakako jesu pragmatična i, uz kvalitetnu primjenu i podršku, mogli bi polučiti veoma pozitivne rezultate. Svakako je pohvalna razina na kojoj su provedena istraživanja tijekom izrade radova unutar kojih su izrađene studije slučaja koje na jasan način prezentiraju čitatelju problematiku o kojoj se govori. Važno je naglasiti da iako situacija za demokraciju, s obzirom na mnoga zbivanja u svijetu, nije idealna, čak i slabo konsolidirane demokracije, poput onih na Zapadnom Balkanu, nastavljaju slijediti njen put. Uz adekvatnu suradnju s međunarodnim akterima i susjednim zemljama koje su uspješno izvršile svoje obaveze na putu demokratizacije i pridruživanja Europskoj uniji može se postići mnogo. Dijalogom i suradnjom može se potaknuti promjena, ali oko nje se treba dodatno angažirati. Zemlje članice EU koje se i same nalaze na Zapadnom Balkanu trebale bi se aktivnije uključiti u ulogu medijatora između svojih susjeda i Europske unije jer su bolje upoznate sa situacijom „na terenu”. One na taj način mogu pridonijeti boljem razvoju svojih susjeda, od čega bi nesumnjivo imale koristi, te se istovremeno istaknuti unutar Europske unije kao vrijedne članice zajednice koja počiva na solidarnosti, koje se ne susprežu preuzeti svoj dio odgovornosti. Uz pomoć Hrvatske i Slovenije, Europska unija mogla bi u kraćem roku prilagoditi svoj pristup na buduće zemlje članice kako bi efikasnije utjecala na strukturne i institucionalne probleme koje je potrebno riješiti na putu do daljnjeg proširenja. Takav aktivniji angažman Unije pridonijeo bi stabilizaciji regije jugoistočne Europe, kao i razvoju zemalja ove regije. Bez njezina aktivnijeg upliva teško je očekivati da će promjene biti brze i bezbolne, a upitno je i koliko će u konačnici biti efikasne. Unatoč svim metodama benchmarkinga koji se primjenjuju, nema jasnog poticaja za buduće članice da se one ozbiljnije uhvate u koštac s ispunjenjem predpristupnih kriterija. Kako bi se osigurala demokratskost tih država važno je aktivnije uključivanje u mobilizaciju stanovništva, stvaranje boljeg imidža EU, te naposljetku kvalitetnije informiranje. Sve je to moguće ostvariti ukoliko se Europa posveti tome u skladu s načelima na kojima je izgrađena.

Bruno Martić

GIACOMO D'ALISA, FEDERICO DEMARIA, GIORGOS KALLIS (UR.)

ODRAST – POJMOVNIK ZA NOVU ERU

(PREV. S ENGLESKOG MIRTA JAMBROVIĆ)

Institut za političku ekologiju,
Fraktura, Zagreb, 2016, str. 365

Otkako smo zakoračili u 21. stoljeće, sve se češće govori o nedostacima postojeće političko-ekonomske paradigme utemeljene na rastu, dakle: akumulaciji kapitala, eksploataciji resursa, naglašenoj dinamici u pogledu cirkulacije ljudi – prostorno i po pitanju posjedovanja kapitala ove ili one vrste – te svekolikoj konfliktnosti koja prožima društvene odnose, pri čemu se polako razgrađuju tradicionalne spone i obrasci ljudske solidarnosti i određenih oblika *društvenosti*. Imajući to na umu, počinjemo propitivati koje su nam alternative dominantnoj paradigmi o čijem se putu i perspektivi sve češće izražavaju sumnje. U posljednje vrijeme sintagma *održivi rast* se poprilično etablirala u javnom diskursu, no čini se da nam je većini pojam nekako nejasan, maglovit, preopćenit.

Tu, međutim, na scenu nastupa jedna veoma važna knjiga, *Odrast – pojmovnik za novu eru*, koja nas uvodi u jedan novi politekonomski diskurs čije se korijenje polako ali sigurno hvata javnim prostorom, čemu i mi građani svjesno ili nesvjesno te u većoj ili manjoj mjeri pridonosimo. Zbornik, koji su uredili mladi istraživači na Autonomnom sveučilištu u Barceloni, sadrži 52 manja poglavlja koja su podijeljena u četiri dijela. U prvom dijelu predstavljeni su pristupi proučavanju odrasta iz raznih akademskih disciplina, u drugom su opisani pojmovi koji čine jezgru nove paradigme; u trećem su primjeri djelovanja i postojećih praksi koje su u skladu ili mogu voditi odrastu, a u četvrtom se predlažu konstruktivni savezi s idejno bliskim pokretima. Predgovor hrvatskom izdanju napisali su profesorica na Fakultetu političkih znanosti Danijela Dolenec i Mladen Domazet, direktor istraživanja u Institutu za političku ekologiju. Osnovne sastavnice, tj. fundamentalni koncepti knjige uzeti zajedno, čine jednu novu paradigmatšku, manje ili više cjelovitu i koherentnu osnovu za svojevrсни *iskorak*, odnosno *promjenu svijesti* i, posljedično, praktičnu (re)produkciju političkih i ekonomskih obrazaca cjelokupnog života. Naime, zajednički nazivnik većeg dijela transformacije o kojoj je riječ jest svojevrсна sprega na relaciji ekonomija-ekologija-politika koja bi u novim okolnostima trebala biti prožeta jedinstvom u kojem je svaka pojedina komponenta nerazdvojiva od ostale dvije. Naime, već

samim čitanjem naslova poglavlja (kao i potpoglavlja unutar njih) dâ se naslutiti da je sadržaj usmjeren prema važnosti njihovog konceptualnog i praktičko-funkcionalnog sjedinjavanja. To je, dakle, suštinska narav središnjeg pojma nove paradigme – *odrasta*; ekonomija, ekologija i politika kao instrumenti koji bi ljudskom rodu trebali poslužiti u izgradnji boljeg, što će reći, prosperitetnijeg svijeta. Suprotno *rastu*, teži se *odrastu*, dakle novim oblicima i načinima življenja, privređivanja i promišljanja življenja. U tom se pogledu naglašava važnost ekološke održivosti i veće društvene pravednosti. Također, knjiga nam prikazuje heterogenost tradicijskih i disciplinarnih usmjerenja pojedinaca i grupa koji participiraju u novoj paradigmi. Unatoč možebitnim razlikama u pogledima na pojedine stvari, ovaj kompendij nam daje do znanja kako te razlike nisu nepomirljive, već suprotno; takva raznovrsnost potiče i dinamizira duh zajedništva i suradnje, a takav način razmišljanja i djelovanja najbolji je garant da će se željene promjene moći dogoditi i ukorijeniti. Uostalom, svi uključeni u kreiranje nove paradigme imaju isti, zajednički cilj.

Suprotno mogućem početnom dojmu o knjizi kao utopističkoj i futurističkoj literaturi, ona je zapravo dobrim dijelom činjenično utemeljena u pojedinim u manjoj ili većoj mjeri isprobanim idejama i eksperimentima. No nova paradigma je – premda na vidiku – još uvijek nešto što se mora potvrditi i etablirati u čemu će vremenski faktor, dakako, imati odlučujuću ulogu. Nacrti, ideje i teorijska podloga su tu, jedino još preostaje dokazati se u praksi, tj. oživotvorenju tih plemenitih i – moglo bi se reći – emancipacijskih vizija. Stoga Odrast – pojmovnik za novu eru svakako predstavlja značajan doprinos razjašnjavanju, senzibiliziranju, ali i popularizaciji teoretsko-znanstvene i praktične dimenzije ove izrazito važne evolucije u tijeku.

Bojan Delević

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

